

מנהר פרת ועד קורדובה: תשובות מארבע כנפות הארץ בכ"י ירושלים*

שמחה עמנואל**

בשנת תשע"ח רכשה הספרייה הלאומית בירושלים כתב יד חשוב ביותר, שמכיל מאות רבות של תשובות גאונים וראשונים. כתב יד זה איננו חדש לחוקרים, ובמאתיים השנים האחרונות עסקו בו רבים וטובים. החוקרים ציינו אותו ככ"י שד"ל או כ"י הלברשטם או כ"י מונטיפיורי 98, ומעתה ייקרא שמו: כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4⁰8859. ¹ הגעתו של כתב היד למקום מבטחים, לאחר נדודים רבים, מאפשרת דיון מחודש בו.

א. תיאור כללי

כ"י ירושלים – לא תואר לו ולא הדר, ואין בו התכונות המחבבות כתב יד על סוחרי ספרים. כתב היד מאוחר יחסית ואין בו קולופון. הוא כתוב על נייר בכתיבה אשכנזית צפופה. כתב היד מכיל 141 דפים, אך שני הדפים האחרונים נותרו ריקים, והכתיבה תופסת 139 דפים.² כתב היד מורכב מ-12 קונטרסים, שכל אחד מהם הכיל שישה גיליונות (12 דפים), ובסך הכול היו בו בזמנו 144 דפים. בקונטרס האחד-עשר נתלש הגיליון השלישי, וחסרים אפוא שני דפים – האחד בין הדפים 123-122, והשני בין הדפים 128-129. הדף האחרון של הקונטרס האחרון נתלש גם הוא, ובגורלו של דף זה אדון בהמשך דבריי.³

חוקרים רבים עיינו בכתב היד במאתיים השנים האחרונות, אך זמן העתקתו לא נבדק עד כה על פי מדדים מדויקים.⁴ בדיקה שכזו נעשתה רק עתה, עם הגעתו של כתב היד לספרייה הלאומית בירושלים, על ידי ד"ר יעקב פוקס מהמכון לתצלומי כתבי יד. פוקס מצא בכתב היד סימני מים, שבריקה מצא כדוגמתם בקאוואיון (Cavaillon, כ-25 דרומית מזרחית לאביניון) בשנת 1461.⁵

* מחקר זה נכתב במסגרת הקתדרה לקודיקולוגיה ופלאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית בירושלים, והוא מבוסס על דברים שנאמרו ביום עיון שהתקיים בספרייה הלאומית בירושלים בחודש שבט תשע"ח, שכותרתו: 'המסע השמיני: מונטיפיורי חוזר לירושלים; על שני כתבי יד מספריית מונטיפיורי שנספו לאחרונה לגנזי הספרייה הלאומית'.

להלן רשימת קיצורים הנוהגים במאמר:

תגמו"מ = תשובות גאוני מזרח ומערב, מהדורת י' מילר, ברלין תרמ"ח.

תחצ"ו = תשובות חכמי צרפת ולותיר, מהדורת י' מילר, וינה תרמ"א.

בציטוטים שיובאו במאמר זה העתקתי את המילים שקיצר המעתיק כמות שהן, אך השלמתי בדרך כלל את האותיות החסרות כך: תשוב'ה – בכתב היד: תשוב'.

** החוג לתלמוד והלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

¹ צילום של כתב היד כולו מצוי עתה באתר כתיב של הספרייה: <http://ktiv.nli.org.il>.

² העמוד הראשון של כתב היד כהה במשך השנים, אך עדיין ניתן לקוראו. שמואל דוד לוצאטו (אחד מבעליו של כתב היד במאה התשע עשרה, כפי שיבואר להלן) העתיק מחדש עמוד זה, והעתקה זו מודבקת בראשו של כתב היד.

³ ראה להלן, סעיף ז.

⁴ ראה למשל א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים ירושלים תשנ"ה, עמ' 239, הערה 349, ששיער שכתב היד נעתק במאה הארבע עשרה.

⁵ C.M. Briquet, *Les Filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Amsterdam 1968, II, p. 664, no. 13293 על השימוש

ואם כן נראה שכתב היד שלפנינו נעתק בפרובנס בשנים אלו בערך. עם זאת, יש לזכור בהקשר זה את אזהרתו של מלאכי בית-אריה, כי 'ראוי להשתמש בסימנים דומים לסימני-המים שבכתב-יד חסר תאריך כעוגן לתיארוך בגבולות רבע מאה לפחות ולא דווקא כאמצעי לתיארוך מדויק'.⁶ אי אפשר לאחר הרבה את זמן העתקת כתב היד (ראה בסמוך), אך אפשר להקדימו מעט.

ב. גלגוליו של כתב היד

בסופו של כתב היד מודבק שטר – שאני משער שהיה חלק מכתב היד – ובו 'זכרון עדות שהייתה בפנינו עדים חתומי מטה באחד בשבת, שני ימים לחדש מרחשון שנת חמשת אלפים ומאתים וארבעים לבריאת עולם למניין שאנו מונין כאן עיר פביא'.⁷ נמצאנו למדים ששנים מעטות לאחר העתקתו הגיע כתב היד לצפון איטליה, והוא היה בסוף שנת 1479 בעיר פאוויה (Pavia, כ-40 ק"מ דרומית למילאנו). באותה שנה התגורר בפאוויה חכם חשוב ומפורסם – ר' יוסף קולון (מהרי"ק), ובהמשך דבריי אדון בשאלה אם אפשר שכתב היד עמד על שולחנו.⁸ אין בידינו מידע על גלגוליו של כתב היד במאות השנים הבאות, אך מסתבר שהוא נשאר בצפון איטליה, שכן במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה אנו מוצאים אותו ברשותו של אברהם קראקוביאה, איש ונציה.⁹ בערך בסוף שנות השלושים של המאה התשע עשרה נתן קראקוביאה את כתב היד במתנה לשמואל דוד לוצאטו (שד"ל),¹⁰ ומאז לא מש כתב היד משולחנם של החוקרים. לאחר פטירתו של שד"ל בשנת 1865 יצא לאור קטלוג של כתבי היד שלו, ושם מתואר בקצרה כתב היד. לאחר מכן הגיע כתב היד לידי שלמה זלמן חיים הלברשטם (שזח"ה), והוא מתואר גם בקטלוג כתבי היד שלו. לאחר פטירתו של הלברשטם הגיע כתב היד לספריית מונטיפיורי בלונדון, ושם היה מספרו 98. ספריית מונטיפיורי נמכרה בשנת 2004, וכתב היד נמכר במכירה פומבית של סות'ביס למר דוד פיינברג בניו יורק. בשנת 2015 הוצע שוב כתב היד למכירה פומבית בניו יורק, אך לא נמצא קונה לכתב היד. בשנת 2017 הוצע שוב כתב היד למכירה בירושלים,¹¹

בסימני מים לתיארוך כתבי יד ראה מ' בית-אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי-הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי-היד בצינוני תאריך עד שנת 1540, קדם-פרסום גרסת אינטרנט 0.12, תש"ף/2020, פרק ג, סעיף 2, עמ' 185-187 <http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrewcodicology/Documents/Hebrew-Codicology-continuously-updated-online-version.pdf>

6 בית-אריה, שם, עמ' 186, הערה 78.

7 דף 141ב. הנוסח המלא של השטר מובא אצל הילדסהיימר (להלן, הערה 16), עמ' 188, הערה 48.

8 ראה להלן, סעיף ה. על חכמים אחרים שהתגוררו בפאוויה ראה ש' עמנואל, מגנזי אירופה, ב, ירושלים תשע"ט, עמ' 262-263.

9 אברהם קראקוביאה אחר, אף הוא איש ונציה, חי במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה. אפשר שהוא סבו של אברהם הנידון כאן, ואולי ממנו הגיע כתב היד לאברהם קראקוביאה השני. קניקוט ראה אצל אברהם קראקוביאה הראשון חמישה כתבי יד של המקרא, ובוודאי היו ברשותו גם כתבי יד נוספים בתחומים אחרים. ראה: B. Kennicott, *Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus*, Oxford 1776-1780, II, p. 105, nos. 571-575; idem, *Dissertatio generalis in Vetus Testamentum Hebraicum: cum variis lectionibus, ex codicibus manuscriptis et impressis*, Brunovici B. Richler, 1783, pp. 510-512, nos. 571-575. על מקומם הנוכחי של כתבי היד שתיאר קניקוט ראה: *Guide to Hebrew Manuscript Collections*², Jerusalem 2014, pp. 58, 256. קראקוביאה הראשון ראה עוד: A. Salah, *La République des Lettre: Rabbins, écrivains et médecins juifs en Italie au XVIIIe siècle*, Leiden 2007, p. 219, no. 332.

10 ש"ד לוצאטו, בית האוצר, א, למברג תר"ז, דף מז ע"א.

11 *Catalogue de la bibliothèque de littérature hébraïque et orientale de feu mr. S.D. Luzzatto*, Padova 1868, p. 10, no. 92; שזח"ה הלברשטם, קהלת שלמה, והיא רשימת הספרים כ"י הנמצאים ביד שזח"ה בביעליטץ, וינה תר"ן, עמ' 24, מס' 179; H. Hirschfeld, *Descriptive Catalogue of the Hebrew Mss. of the Montefiore Library*, London 1904, p. 20, no. 98; *Important Hebrew Manuscripts from the Montefiore Endowment*, New York, Sotheby's, October 27 & 28, 2004, pp. 114-115, no. 91; *Important Judaica*, New York, Sotheby's, 22 December,

ונרכש על ידי הספרייה הלאומית בירושלים. כאמור, מספר המדף הנוכחי של כתב היד הוא זה: ירושלים, הספרייה הלאומית 4⁰8859. Heb.

ג. תוכנו של כתב היד

בכתב היד יש למעלה מ-700 סימנים, והם מחולקים לשני קבצים. בקובץ הראשון (דפים א1-57ב) שצ"ד סימנים, ובשני (שנעתק ברצף אחד עם הראשון, דפים א58-139ב) שי"א סימנים. אך עיון מעמיק יותר בכתב היד מלמד שמספור הסימנים אינו מקורי ואינו הגיוני, וממילא כך גם החלוקה לשני קבצים. המספור איננו מקורי, משום שניתן לראות שהוא נעשה בזמן מאוחר, לאחר שנתלש גיליון אחד מכתב היד,¹² אך הוא נעשה כאילו לא חסר דבר. יתרה מזו, בשלב מסוים השתבש סדר הגיליונות של אחד הקונטרסים בכתב היד (ושד"ל תיקן זאת במאה התשע עשרה),¹³ אך מספור הסימנים נעשה לפי הסדר המשובש של הגיליונות. מספור הסימנים אף אינו הגיוני, משום ששני הסימנים האחרונים בקובץ הראשון (סי' שצג-שצד) קשורים בביורר למאה הסימנים הראשונים של הקובץ השני (סי' א-קה). עולה אפוא שהחלוקה לשני קבצים ומספור הסימנים איננו מקורי. בדיקה מדוקדקת יותר מלמדת שכתב היד מחולק לחטיבות רבות יותר, וזה פירוטן:

חטיבה ראשונה: קובץ ראשון, סי' א-שצב (דפים א1-57א). חטיבה זו, שהיא הגדולה ביותר בכתב היד ויש בה כמעט 400 סימנים, מוקדשת כולה לתשובות של גאוני בבל. שד"ל, ראשון העוסקים בכתב היד, זיהה כבר בשנת 1840 שחטיבה זו מקבילה בעיקרה – אך עם הוספות, השמטות ושינויים – לקובץ תשובות הגאונים שערי צדק.¹⁴ קובץ שערי צדק מכיל כידוע תשובות גאונים בענייני חושן משפט ואבן העזר בלבד, וגם התשובות שבחטיבה הראשונה של כ"י ירושלים עוסקות אפוא רק בנושאים אלו.¹⁵

שמונים שנה לאחר שכתב שד"ל את דבריו, הקדיש עזריאל הילדסהיימר (הנכד) דיון מקיף לחטיבה זו בכתב היד כחלק ממחקרו המקיף על קובצי תשובות הגאונים.¹⁶ הילדסהיימר אף מפתח את כל התשובות שבקובץ זה ורשם את המקבילות בדפוס לכל תשובה ותשובה, ובכך סלל את הדרך לחוקרים שבאו אחריו, עד עצם היום הזה, לשימוש נוח בתשובות הגאונים שבחטיבה זו. הילדסהיימר כינה את כתב היד כ"י הלבשרטם", וכך מכונה לעיתים כתב היד עד ימינו אנו, אף שכאמור לעיל, כתב היד החליף מאז כמה בעלים.

בקובץ התשובות המקורי, זה שממנו השתלשלו הן כ"י ירושלים והן קובץ שערי צדק, היו לא מעט תשובות גאונים שנכתבו בערבית יהודית. העורך (או המדפיס) של קובץ שערי צדק תרגם את

4. no. 15, p. 2015; קדם: מכירה 57: ספרי קודש, כתבי יד, מכתבי רבנים, חפצים, ירושלים 2017, עמ' 195-197, מס' 226.

ראה לעיל, סעיף א.

הקונטרס השישי של כתב היד, דפים 61-72. מספור הסימנים נעשה בעת שהגיליונות של קונטרס זה נכרכו בשיבוש, והגיליונות החמישי והשישי נכרכו בטעות לפני הגיליונות השלישי והרביעי. סדר הסימנים בקונטרס זה משובש בהתאם: סי' ב-ז של הקובץ השני (דפים 61-62), יח-כד (דפים 63-64), ה-יז (דפים 65-66), לב-לז (דפים 67-68. סי' לו-לז נכפלו פעמיים), כה-לא (דפים 69-70), לח ואילך (דפים 71-72). שד"ל כתב באחת מאיגרותיו שהוא תיקן את סדר הדפים של כתב היד (אגרות שד"ל, פרעמישל תרמ"ב-תרנ"ד, עמ' 745), וכוונתו בוודאי לגיליון זה.

שערי צדק, שלוניקי תקנ"ב. ראה אגרות שד"ל, עמ' 687-688. התשובות שאינן בשערי צדק נדפסו מכתב היד בתגמו"מ, סי' א-פ. תשובות אחדות נוספות פרסם עזריאל הילדסהיימר; ראה להלן, הערה 71.

על קובץ שערי צדק ראה י' ברודי, ציון בין הפרת לחידקל: עולמם של גאוני בבל, ירושלים תשע"ו, עמ' 357-359; ש' עמנואל ומ' סבתו, 'קובץ חדש-ישן של תשובות הגאונים ותשובות הר"ף', עלי ספר, כה (תשע"ח), עמ' 34-37. במאמר זה ציינתי כמה כתבי יד וקטעי גניזה המקבילים לקובץ שערי צדק, וממילא גם לכ"י ירושלים; ואוסף כאן קטע גניזה המקביל רק לכ"י ירושלים: סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית Eyr. II A 581/3, דף 10. דף זה מקביל לכ"י ירושלים, דף 49ב, סי' שיו-שיח (=תגמו"מ, סי' נז-נט).

E.E. Hildesheimer, 'Die Komposition der Sammlungen von Responsen der Gaonen', *Jüdische Studien – Josef Wohlgenuth, zu seinem sechzigsten Geburtstag*, Frankfurt am Main 1928, pp. 181, 187-201 (דיונו של הילדסהיימר בעמודים אלו מכיל גם את חטיבה החמישית של כתב היד, שתידון להלן). הילדסהיימר כתב ופרסם את מחקרו המקיף בגיל צעיר, בסוף שנות העשרים לחייו.

התשובות והביאן רק בתרגום לעברית, אך כתב במקרים אלו בראש התשובה: 'הועתקה שאלה זו מלשון ערב'.¹⁷ הסופר של כ"י ירושלים, לעומת זאת, לא ידע ערבית ולא יכול היה לתרגם את התשובות. בתחילת דרכו ניסה הסופר האשכנזי להעתיק את התשובות בערבית, אך מהר מאוד – לאחר שהעתיק שלוש שורות בלבד – התייאש מכך, הותיר רווח בכתב היד וכתב בגיליון: 'דלגתי כאן הרבה מזה הלשון'.¹⁸ כך עשה גם בפעם השנייה שנתקל בטקסט בערבית – הוא העתיק שתי שורות, ואז הפסיק והותיר רווח.¹⁹

חטיבה שנייה: קובץ ראשון, סי' שצג-שצד, והמשכו בקובץ השני, סי' א-קה (דפים 57א-101א); אליה יש לצרף גם את **החטיבה הרביעית**, סי' רח-רכה בקובץ השני (דפים 127ב-131א). הסופר הפסיק להעתיק באמצע סי' רכה, והותיר את המשך העמוד ריק). שתי חטיבות אלו מוקדשות לתשובותיהם של חכמי גרמניה וצרפת במאות האחת עשרה והשתים עשרה. ההחלטה להתחיל מספור חדש של סימנים אחרי סי' שצד היא כמובן מוטעית. רישום מפורט של הסימנים בשתי חטיבות אלו יבוא להלן בנספח. לפי שעה איינן כי הן מורכבות מכמה יחידות משנה:

(א) תשובות ארוכות של רבנו תם (ובני דורו), שלחלקן יש מקבילות בספר הישר וחלקן נשתמרו אך ורק בכתב היד שלפנינו.²⁰

(ב) פסקים ותשובות קצרים בהלכות איסור והיתר של רש"י ובני דורו.
(ג) תשובות ארוכות ומלאות של רש"י ושל חכמים אחרים מגרמניה ומצרפת. אברהם עפשטיין ואברהם גרוסמן כתבו כי מקצת התשובות והפסקים הללו שבכתב היד נעתקו מחיבורו של ר' שמעיה, תלמידו הקרוב של רש"י, שאסף את תורתו של רבו.²¹ ניתן להביא לכך ראיות נוספות מדברים שהובאו במקום אחר בשם 'שמעיה מפי הרב', והם מצויים בחטיבה השנייה,²² וכן דברים שנמצאו בכתיבת הר' שמעיה זצ"ל שכתב תשובות מפי רבינו שלמה מאור הגדול זצ"ל,²³ והם מצויים בחטיבה הרביעית.²⁴

(ד) תשובות של רבנו גרשם מאור הגולה, בנוסח מלא ומקורי, שחלקן הגיעו לידינו אך ורק בכתב יד זה. ארבע תשובות רצופות של רבנו גרשם שבכ"י ירושלים מצויות בסדר זהה גם בדף אחד, בלוי מאוד, שנמצא בגניזת קהיר. קטע הגניזה בוודאי קדום בזמנו לכ"י ירושלים, ויש בו נוסחים טובים יותר. אך לעיתים נוסח התשובות בכ"י ירושלים טוב יותר מזה שבקטע הגניזה, והשוואה בין השניים מלמדת שבקטע הגניזה נשמטה במקום אחד פסקה שלמה.²⁴

17 ראה למשל שערי צדק, חלק שלישי, שער א, סי' כג; שם, שער ב, סי' ט; ועוד.

18 דף 22ב, סי' קכד.

19 דף 40א, סי' רלה. בגיליון נכתב: 'ח"כ' [=חסר כאן]. בקובץ השני של תשובות הגאונים שבכתב היד (ראה להלן, בתיאור החטיבה החמישית שבכתב היד) כבר התייאש הסופר לחלוטין מהעתקת דברים בשפה שאיננה מובנת לו, וכתב רק: 'ח"כ השאלה, והיא כתובה בערבי ולא כתבתי' (דף 106ב, סי' קטט); ושוב: 'ח"כ השאלה כתובה בערבי ולא כתבתי' (דף 107א, סי' קל); וכן: 'ח"כ שאלה כתובה בערבי ולא כתבתי' (דף 109א, סי' קלד); 'ח"כ השאלה כתובה בערבי ולא כתבתי' (דף 115א, סי' קנז). על פיענוח ראשי התיבות 'ח"כ' בכתב היד ראה גם E.E. Hildesheimer, *Rekonstruktion eines Responsums des R. Saadja Gaon*, Frankfurt am Main 1926, p. 12, n. 16; ולהלן, ליד הערה 57.

20 על תשובות רבנו תם שבכ"י ירושלים ראה א' ריינר, 'רבנו תם ובני דורו: קשרים, השפעות ודרכי לימודו בתלמוד', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב, עמ' 25-31.

21 א' עפשטיין, כתבי ר' אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י-תשי"ז, א, עמ' רעג, והערה 8; גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (לעיל, הערה 4), עמ' 407.

22 תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשל"ג, עמ' 46, סוף סי' יד (=כ"י ירושלים, דף 65ב, סי' יב; נדפס בתחצ"ו, סי' ח).

23 תוספות ר"י הזקן ותלמידו וראשוני בעלי התוספות על מסכת שבת², מהדורת א' שושנה וי"א שושנה, ירושלים תשע"ו, א, מב ע"ב, עמ' תקמז-תקמח (=כ"י ירושלים, דף 130ב, סוף סי' רכו; נדפס בתחצ"ו, סוף סי' פב).

24 קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף מוצרי III.205: דף אחד פגום מאוד (הצד הימני והצד התחתון חסרים). מקביל לתחצ"ו, סי' צ-צג, דף נא ע"א – נג ע"א. קטע הגניזה נדפס אצל ש' גליק, שרידי תשובות מאוסף ז'אק מוצרי שבספריית אוניברסיטת קיימברידג', ליידין ובוסטון תשע"ב, עמ' 230-235. על הפסקה החסרה בקטע הגניזה ראה שם, עמ' ל.

חטיבה שלישית: קובץ שני, סי' קו-רוז (דפים 101-127ב). חלק מהתשובות שבחטיבה זו הן של גאוני בבל²⁵ וחלקן של חכמי ספרד הראשונים, בני המאה העשירית – ר' משה בן חנוך, ר' חנוך בן משה ור' יוסף אבן אביתור (רישום מפורט של הסימנים בחטיבה זו יבוא להלן בנספח). לעיתים קרובות קשה להכריע מי הוא המשיב והאם זו תשובה של גאון בבלי או של חכם ספרדי. אציג כאן כדוגמה את התשובה הארוכה שבסי' קכה (דפים 104א-105ב), שנדפסה מכאן בתגמו"מ, סי' קעב. תשובה זו עוסקת במעשה שאירע בפוסטאט שבמצרים בשנת אלף ש"ג לשטרות, היא שנת 992, ויש בה מטבע לשון ייחודי: 'ומן סיומא דהאי דינא'; וכן: 'ומן סיומא דסיומא נמי'.²⁶ המהדיר התלבט רבות מי הוא המשיב: ר' יוסף הספרדי (אבן אביתור), ר' משה בן חנוך, ואולי ר' חננאל בן חושיאל.²⁷ למרבה המזל, ניתן להגיע בזה למסקנה ברורה. תשובה זו השתמרה גם בקטע מגניזת קהיר (שנודע לראשונה כבר לפני כמאה שנים),²⁸ שם יש פתיחה לתשובה, וזו לשונה:

שאלה מלפני הרב יוסף, רכב ישראל ופרש'יו, עמוד הימני, פטיש החזק, נר שלא תכבה, יתד שלא תמוט, אור שלא ידעך, רחמ'נא לקיים ביה ובנאביה,²⁹ קרא דכת'יב³⁰ ואורח צדיקים כאור נוגה, ויראהו ביאת משיחו ובנין היכלו, ולקיים ביה והמשכילים יזהירו כזו'הר הרקיע.³¹ ראובן הוציא שטר לפני בית דין [...].

פתיחה זו מלמדת כי המשיב הוא ר' יוסף, וצירוף הזמן והמקום של המעשה הנידון בתשובה אינו מותיר ספק לגבי זהות המשיב: ר' יוסף אבן אביתור, שגלה מספרד למצרים בסוף המאה העשירית.³² אך בזה לא תם העניין. אלכסנדר מארכס פרסם קבוצת תשובות של 'רב יוסף גאון', וציין שמצוי בהן כמה פעמים מטבע הלשון 'ומן סיומא דהאי דינא'.³³ וכבר העיר שמחה אסף כי מהתשובה שבכ"י ירושלים למדנו שר' יוסף אבן אביתור הוא שהשתמש במטבע לשון זה, ולפיכך אין ספק

25 תשובות אחדות של גאוני בבל נכפלו הן בחטיבה זו הן בחטיבה הראשונה, אך לעיתים הנוסח בחטיבה השלישית מתוקן יותר, או שיש בזה מה שאין בזה (ראה להלן, הערות 144, 147, 152) – נראה אפוא שכל חטיבה נעתקה ממקור אחר.

26 תגמו"מ, סי' קעב, דף מג ע"ב.

27 ראה תגמו"מ, שם, הערה א. ראה גם א' גרוסמן, 'תשובות חכמי ספרד הראשונים בכתב-יד מונטיפיורי 98', בספרו: תמורות בחברה היהודית בימי-הביניים, ירושלים תשע"ז, עמ' 326.

28 קיימברידג', ספריית האוניברסיטה 8 G 7.2, דף א1-ב2, והמשכו הישיר: ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2632.2. קטע קיימברידג' נזכר לראשונה אצל יעקב מאן, ראה: J. Mann, 'Addenda to "The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History"', *JQR*, n.s. 11 (1920-1921), p. 32, n. 465. קטע ניו יורק המצטרף אליו נזכר אצל מ"ע פרידמן, "מנהג אבותיכם בדיכום": תשובה מן הגניזה על יום טוב שני של גלויות', תרביץ, פג (תשע"ה), עמ' 559-560, הערה 8. על כך שקטע הגניזה מקביל לנדפס בתגמו"מ העיר לראשונה ש' אסף, 'גנזי קדם, מאסף מדעי לתקופת הגאונים, ספר שלישי (בקורת)', קרית ספר, ב (תרפ"ה-תרפ"ו), עמ' 183. למקבילה חלקית נוספת לתשובה זו, שבה מובאים דברי המשיב בשם 'מר רב יוסף גאון', ראה הערתו של ב"מ לויין, בתוך מאמרו של א' מארכס, 'שלוש תשובות לרב יוסף גאון מתא מחסיא', גנזי קדם, ג (תרפ"ה), עמ' 58.

29 אינני יודע מה פשר מילה זו. פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן הציע לי שיש לחלק מילה זו ולקרוא: 'ובנא ביה', ופירוש המשפט: יקיים בו וכן בו, כלומר בזכותו.

30 משלי ד, יח.

31 דניאל יב, ג.

32 על חייו הסוערים של ר' יוסף אבן אביתור ראה ע' פליישר, 'בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור', אסופות, ד (תש"ן), עמ' קכה-קלד (=הנ"ל), השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, ב, עמ' 408-414); ח' שירמן וע' פליישר, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 150-156.

33 מארכס (לעיל, הערה 28), עמ' 57-64. התשובה הראשונה שפרסם מארכס (עמ' 60-61, סי' א), שאין בה מטבע הלשון הזה, מצויה גם בחטיבה החמישית (של תשובות הגאונים) שבכ"י ירושלים, דף 136ב, סי' רפא, ונדפסה משם בתגמו"מ, סי' קיז.

שגם התשובות שהדפיס מארכס של ר' יוסף אבן אביתור הן.³⁴ סופה של התשובה האחרונה שפרסם מארכס, שעוסקת במעשה שאירע באלכסנדרייה,³⁵ מצויה גם בקטע גניזה אחר (קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 308.24), ואפשר אפוא שגם שאר התשובות שבקטע גניזה זה – של ר' יוסף אבן אביתור הן. לאחרונה העירני הרב יעקב מילר מארצות הברית על קטע גניזה נוסף, שהוא עתיד לפרסמו בקרוב, ובו תשובה שנכתבה בחיי רב שרירא גאון (רב שרירא נזכר בה בברכת החיים). גם בתשובה זו מצוי מטבע הלשון 'ומן סיומא דהאי דינא', ולפיכך מסתבר שגם היא פרי עטו של ר' יוסף אבן אביתור. נמצא שחשיפת זהותו של המשיב בתשובה אחת בכ"י ירושלים סייעה לזהות את מחברן של תשובות רבות נוספות ולקבוע שכולן של ר' יוסף אבן אביתור.³⁶

חטיבה חמישית:³⁷ קובץ שני, ס' רכט-שיא (דפים 131ב-139ב): תשובות קצרות של גאוני בבל. מפתח לתשובות אלו מצוי במחקרו של הילדסהיימר על קובצי תשובות הגאונים.³⁸

עלה אפוא בידינו שכ"י ירושלים מכיל קבצים חשובים ביותר של תשובות – של גאוני בבל, של חכמי גרמניה וצרפת במאות האחת עשרה והשתים עשרה ושל חכמי ספרד הראשונים, בני המאה העשירית. על אלה יש להוסיף גם את תשובותיו של חכם נוסף: ר' משולם בן קלונימוס, איש לוקא (Lucca) שבאיטליה (שהתגורר אולי גם במגנצא שבגרמניה) במפנה המאות העשירית והאחת עשרה.³⁹ את תשובותיו של ר' משולם לא העתיק הסופר במרוכז, אלא פיזר אותן כתבלין במקומות שונים: הן בחטיבת התשובות האשכנזיות⁴⁰ הן בחטיבת התשובות שחלקה של גאוני בבל וחלקה של חכמי ספרד הראשונים.⁴¹

מגוון התשובות שבכתב היד מעורר פליאה גדולה. יושב לו סופר אשכנזי עלום שם במחצית השנייה של המאה החמש עשרה, ועל שולחנו מונחים אוצרות שערכם לא יסולא בפז. על שולחנו – או אולי על שולחנו של 'אביו' של כתב היד שלפנינו – מונחים שני קבצים גדולים של תשובות הגאונים, ובהם מאות תשובות. לפני הסופר מונחים גם קובצי תשובות של חכמי גרמניה וצרפת,⁴² קבצים

34 אסף (לעיל, הערה 28), עמ' 183; הנ"ל, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 106.

35 מארכס, עמ' 62-64, ס' ו.

36 תשובות נוספות של ר' יוסף אבן אביתור מצויות בקובץ שערי צדק, וממילא גם בכ"י ירושלים (כגון כ"י ירושלים, דף 10ב, ס' סו = שערי צדק (לעיל, הערה 14), חלק ג, שער א, ס' כט; דף 14א, ס' עז = שערי צדק, חלק ג, שער ב, ס' כח; ועוד). תשובה נוספת שלו (שערי צדק, חלק ג, שער ג, ס' ט) מצויה גם בקטע גניזה: ניו יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2859.30.

37 על החטיבה הרביעית ראה לעיל, בתיאור החטיבה השנייה.

38 ראה לעיל, הערה 16.

39 על ר' משולם והספק בדבר מקום מושבו ראה א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 78-49. מעתיקים אחרים, קדומים יותר מהסופר של כ"י ירושלים, העתיקו גם הם ברצף אחד תשובות של ר' משולם ושל חכמי ספרד הראשונים; ראה גנזי שכטר, מהדורת ל' גינצבורג, ב, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 270-279. להעתיקה של תשובות חכמי ספרד הראשונים עם תשובות ר' קלונימוס, אביו של ר' משולם, ראה ש' עמנואל, 'תשובות גאונים וראשונים מגנזי פירקוביץ', קבץ על יד, סדרה חדשה, יז (תשס"ג), עמ' 112-116, 128-134. כ"י ירושלים, דף 96ב-97א, ס' צו. סימן זה מקביל לנדפס בתשובות גאונים קדמונים, ברלין תר"ח, ס' קלב, ושם מצויה התשובה בתוך קבוצת תשובות של ר' משולם בן קלונימוס.

41 (1) כ"י ירושלים, דף 108ב, ס' קלב (נכתב בראשו: 'ר' משולם'), נדפס מכאן בתגמו"מ, ס' קעד. (2) דף 113א, ס' קמט (נכתב בראשו: 'ר' משולם'), נדפס מכאן בתגמו"מ, ס' קפח. (3) כ"י ירושלים, דף 125ב-126א, ס' קצד-קצט: מקביל לנדפס בתשובות גאונים קדמונים, ס' קכב-קכה וס' קמג (בקבוצת תשובות של ר' משולם; ראה י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ירושלים תשמ"ד-תשנ"א, א, עמ' 148). וראה גם להלן, הערה 138; וכן דיונו של גרוסמן (תשובות חכמי ספרד [לעיל, הערה 27], עמ' 328-329) על תגמו"מ, ס' קפט וס' קצה.

42 תשובותיהם של חכמי גרמניה וצרפת מצויות בחטיבה השנייה והרביעית של כתב היד. תשובה אחת מהחטיבה השנייה ותשובה אחרת מהחטיבה הרביעית מובאות בכ"י אוקספורד, בודלי 317 Opp. (נויבאוור 692) מתוך ספר 'נפת צופים' (ראה להלן, הערה 135 והערה 155). ואפשר שזה היה שמו של הקובץ שממנו הועתקו

שאברהם גרוסמן וחיים סולוביצ'יק גמרו עליהם את ההלל ומצאו שהם שומרים על הנוסח המלא והמדויק של התשובות יותר מכל מקבילה אחרת.⁴³ ועוד יש לפני הסופר קובץ של תשובות חכמי ספרד הראשונים; ועוד ועוד. חלק לא מבוטל מהתשובות שבכ"י ירושלים לא נשתמר בידינו בכתבי יד אחרים, מוקדמים או מאוחרים, ודומני שאפשר להכתיר אותו ככתב היד החשוב ביותר של תשובות שהשתמר בידינו.

ד. חסרונות בכתב היד

כתב היד (או כתבי היד) שממנו הועתק כ"י ירושלים פגום היה לעיתים, ואז הותיר הסופר רווחים בהעתקתו. לפעמים הוא הותיר רווחים של מילים בודדות,⁴⁴ ולפעמים רווחים של חצי עמוד ויותר.⁴⁵ לעיתים ניתן להשלים את הפגמים שבכ"י ירושלים על פי כתבי יד אחרים. אציין שתי דוגמאות לדבר – האחת השלמה קצרצרה (אך חשובה) והשנייה ארוכה יותר.⁴⁶

1. כ"י ירושלים, דף 66א-ב, סי' טו (נדפס: תחצ"ו, סי' יא). בסימן זה מובאת תשובה ארוכה של רש"י, ולקראת סופה סימן הסופר בשלוש נקודות חיסרון שמצא בכתב היד שלפניו, והעתיק כך: 'ואני איני כחולק על ישיבתו של רבי כי נוהג' איסור בהן עד שאזכה לחזור ולדון לפניו ויודה לדברי כאשר דנתי לפניו על עסקי... שהיה מלמדינו במשהו ולבסוף דנתי לפניו והודה לדברי'. אברהם גרוסמן מצא את התשובה בכתב יד אחר, ושם הלשון: 'כאשר דנתי לפניו על עסקי **בשר בחלב**, שהיה מלמדני במשהו, ולסוף **חמשה שנים** דנתי לפניו והודה לדברי'. כפי שהראה גרוסמן, המילים החסרות בכ"י ירושלים חשובות לשחזור קורות חייהם של רש"י ושל רבו, ר' יצחק הלוי.⁴⁷

2. כ"י ירושלים, דף 67א, סי' לב (נדפס: תחצ"ו, סי' יג). שאלה שנשלחה לרש"י, על שכיב מרע שחילק את נכסיו לקרוביו, אך השתמש בלשון 'מניח', במקום בלשון ירושה או מתנה.⁴⁸ הסופר העתיק את השאלה הארוכה ומילים ספורות בלבד מהתשובה, ואז כתב: 'לא מצאתי יותר, בתווך אבתי, לנותר אין (פנתר) [פותר]', ולא שפת יתר'. אברהם יצחק איגוס מצא ציטוט קצר של תשובת רש"י בספר 'מרדכי הגדול', וזיהה לנכון שהיא חלק מתשובתו של רש"י החסרה בכ"י ירושלים.⁴⁹ אך איגוס לא שם לב שקטע נכבד יותר מתשובת רש"י מובא גם הוא ב'מרדכי הגדול', במקום אחר. קטע זה מובא להלן, סעיף ט.

דבריי האחרונים עסקו בחסרונות בכ"י ירושלים הנובעים מפגמים שהיו בכתב היד (או כתבי היד) שממנו הועתק. אך הזכרתי לעיל כי פגמים נוספים נפלו בכ"י ירושלים עצמו, ונשמט ממנו במהלך

חטיבות אלו לכ"י ירושלים; ראה ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 273-274.

ראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 39), עמ' 24-25, 151-152; ח' סולוביצ'יק, שו"ת כמקור היסטורי, ירושלים תשנ"א, עמ' 107-124 (דיונו שם נסוב על תשובת רש"י, שנדפסה בתחצ"ו, סי' כד).

כגון דף 79א, סי' נה (=תחצ"ו, סי' מא; ראה שם בהערה ג); שם, סי' נו (=תחצ"ו, סי' מב). בדף 111א, סוף סי' קלו (=תגמו"מ, סי' קעו) כתב הסופר רק חצאי שורות וסימן בנקודות את החסר בהמשך השורות. בדף 124ב, סי' קצ (=תגמו"מ, סי' רטו) כתב הסופר את תחילתן ואת סופן של שלוש שורות, והותיר את אמצע השורה ריקה. לדוגמאות נוספות ראה בסמוך.

ראה להלן, הערות 123, 129, 131, 133, 134, 135, 144, 153, 155.

לדוגמה נוספת ראה להלן, הערה 134. וראה גם סולוביצ'יק (לעיל, הערה 43), עמ' 52, שהעיר על חסרון בכתב היד (דף 85א, סי' עד) שהושלם בתחצ"ו, סי' צז, בלי לציין זאת.

גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 39), עמ' 269-270. וראה שם גם את משפט הפתיחה לתשובה, שלא הועתק בכ"י ירושלים, המלמד כי הנמען לתשובה של רש"י הוא ר' שמעיה.

נושא זה העסיק הרבה את חכמי גרמניה במאה האחת עשרה, ובכ"י ירושלים יש שתי תשובות נוספות בנושא זה, שאחת מהן עוסקת במישרין בשאלה זו; ראה על כך להלן, הערה 54.

תשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד, עמ' 51, סי' ח (נכפל גם שם, עמ' 111, תחילת סי' מה). וראה גם רשב"ם, בבא בתרא, ק"ג ע"ב ד"ה ג' שנכנסו, בשם תשובת רש"י; ושם אף שם הכוונה לחלק החסר בתשובה זו של רש"י.

השנים גיליון אחד (שני דפים שאינם רצופים).⁵⁰ את הדף הראשון אין בכוחי להשלים.⁵¹ גם את הדף השני (שהיה בין דפים 128-129) אינני יודע להשלים, אך ניתן לפחות להשלים את סופו של הסימן האחרון בדף 128, שנקטע באמצעו, וכן את תחילתו של הסימן הראשון בדף 129, שקטוע בתחילתו. התשובה הקטועה בדף 128 היא של רבנו תם, והיא מצויה בשלמותה בספר ראבי"ה.⁵² את הסימן הקטוע בתחילת דף 129, שנותר ממנו רק משפט אחד, ניתן להשלים על פי מקבילה בכתבי יד אחרים; ראה להלן, סעיף ט.

ה. חכמים שהכירו את כתב היד

הסופר האשכנזי עלום השם שהעתיק את כ"י ירושלים (או 'אביו' של סופר זה) השקיע בוודאי מאמץ עצום כדי להשיג את מאות התשובות וכדי להעתיקן בקפדנות, אך מאמץ זה נותר עקר, והתשובות שבכתב היד לא הגיעו לשולחנם של הפוסקים בדורות הבאים.

עזריאל הילדסהיימר העיר על חכם אחד שאולי החזיק בכתב היד – הלוא הוא ר' יוסף קולון.⁵³ מהרי"ק ציטט באחת מתשובותיו תשובה של רבנו גרשום מאור הגולה, על פי ציטוט שהובא בספר המרדכי, והוסיף: 'ועוד מצאתיה לאותה תשובה עצמה בין תשובות הגאונים הקדמונים יותר ויותר באורך ממה שהביאה המרדכי' - ותשובה זו מובאת באריכות בכ"י ירושלים. מיד לאחר מכן המשיך מהרי"ק וכתב: 'ועוד מצאתי בין אותו התשובות וז"ל, ושוב שואל מן רבי יצחק הלוי ז"ל ומן מורי רבי הגאון ר' שלמה ב"ר שמשון על ש"מ שחולק נכסיו לאחרים והניח יורשים ולא זכה להם', ואף דברים אלו מצויים בכ"י ירושלים.⁵⁴ ואכן, אין זה מפתיע שמהרי"ק השתמש בכ"י ירושלים, שהרי כבר הזכרתי שכתב היד היה בפאנוויה בסוף שנות השבעים של המאה החמש עשרה, ומהרי"ק התגורר באותן שנים בעיר זו ואף נפטר בה (אולי בשנת 1480).⁵⁵

אפשר שניתן למצוא רמז לחכם נוסף שהכיר את כ"י ירושלים (או את 'אביו' של כ"י ירושלים) – הלוא הוא המעתיק של ספר המרדכי בכ"י וירצ'ילי, ספריית הסמינר הבישופי 1. בגיליונותיו של כ"י זה מועתקות מאות רבות של תשובות, ממקורות שונים ומגוונים. במקום אחד בכ"י וירצ'ילי הועתקו ברצף שלוש תשובות שמצויות בכ"י ירושלים (והן לקוחות מחטיבות שונות בכתב היד). באחת מהתשובות הללו יש מטבע לשון ייחודית בשתי המקבילות – חתימה 'האיי בר שריא',⁵⁶ ואפשר אפוא שמקור אחד לשתייהן. מטבע לשון ייחודי נוסף לשני כתבי היד הללו, שלפי שעה אינני

50 ראה לעיל, ליד הערה 3.

51 אף אין בכוחי להשלים את התשובה שבדף הקודם, שסופה חסר, ואת התשובה שבדף הבא, שתחילתה חסרה; ראה במפתח (להלן סעיף י), דף 122ב, סי' קפג, ודף 123א, סי' קפד.

52 ראה להלן, הערה 154.

53 ע' הילדסהיימר, 'תשובות גאונים וראשונים', ירוון, יג (1926), עמ' עז, הערה א.

54 שו"ת ר' יוסף קולון, ונציה רע"ט, שורש צד, דף צו ע"ב (=שאלות ותשובות מהרי"ק, מהדורת ש"ב דויטש ווא' שלזינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' קפב-קפג); כ"י ירושלים, דף 97א-98ב, סי' צז (נדפס: הילדסהיימר [לעיל, הערה 53], עמ' עז-פ) ודף 93א-94א, סי' פו (נדפס: תחצ"ו, סי' מט). מהרי"ק עוסק בתשובתו בצוואה שנכתב בה כי האיש 'מניח' את נכסיו לפלוני – האם לשון זו תקפה בצוואה. נושא זה נידון בשתי התשובות הללו שבכ"י ירושלים, אך כבר הזכרתי לעיל שהוא נידון גם בתשובה שלישית בכתב היד, אלא שתשובה זו הייתה פגומה בטופס שעמד לפני המעתיק ולכן לא נשתמרה לפנינו (ראה לעיל, סעיף ד). מהרי"ק לא הזכיר את התשובה השלישית, ומכאן רמז לכך שהוא השתמש בכ"י ירושלים הפגום.

55 ראה לעיל, ליד הערה 7. על מגוריו של מהרי"ק בפאנוויה ועל קבורתו שם ראה שו"ת ר' עזריאל ב"ר שלמה דאיינה, מהדורת י' בוקסנבוים, תל אביב תשל"ז-תשל"ט, א, סי' צד, עמ' 245; J.R. Woolf, 'The Life and Responsa of Rabbi Joseph Colon b. Solomon Trabotto (Maharik)', Ph.D. dissertation, Harvard University, Cambridge, MA 1991, pp. 55, 63-64.

56 כ"י וירצ'ילי, דף 327א-ב. התשובה הראשונה שם מצויה בכ"י ירושלים, דף 78ב, קובץ שני, סי' נב (נדפס: תגמו"מ, סי' פז); השנייה: שם, דף 25ב, קובץ ראשון, סי' קמ (=שערי צדק [לעיל, הערה 14], חלק ד, שער ד, סי' ה); והשלישית: שם, דף 91ב-93א, קובץ שני, סי' פה (נדפס: תחצ"ו, סי' מח).

זוכר כמותו בכתבי יד אחרים, הוא ראשי התיבות 'ח"כ' [=חסר כאן]. לשון זו מצויה הרבה בכ"י ירושלים, והיא מצויה גם בכ"י וירצ'ילי.⁵⁷ כ"י וירצ'ילי נעתק על ידי 'נתנאל טרבוט בן מהר"ר לוי איש ירושלים' (שהיה, כך ידוע ממקורות אחרים, תלמידו של מהרי"ק).⁵⁸ נתנאל טרבוט השלים את מלאכתו 'ביום רביעי לירח אדר השני שנת וכל אשר לך יר'ב'ה"⁵⁹ – כלומר בשנת ר"ב (1452) או אולי בשנת ר"ז (1457)⁶⁰ – בערך בשנים שבהן נעתק כ"י ירושלים.⁶¹

1. פרסומים מכתב היד

הידיעה הראשונה בעת החדשה על כ"י ירושלים מצויה באיגרת שכתב שד"ל לידידו יהושע השל שור בחודש אייר של שנת ת"ר (מאי 1840). כבר באיגרת זו כתב שד"ל כי בכוונתו 'להעתיק ולפרסם קצת מהתשובות האלה, ובפרט כתיב ר"ג [=רבנו גרשם], רש"י ורבותיו ותלמידיו' – כלומר עיקר עניינו של שד"ל באותה עת היה בתשובות האשכנזיות שבכתב היד. לצורך זה החל שד"ל בפרויקט גדול של מפתוח ספרות התשובות האשכנזיות, כי 'ראוי לי לדעת מה נמצא כבר בדפוס במרדכי ובבית יוסף ושאר פוסקים, וטרדוטי ותלאוטי אינן מניחות לי פנאי לחפש במים ההם אשר אין להם סוף, ואתה ידידי אולי תוכל לעזור לי'.⁶² שד"ל כתב על כוונתו להוציא לאור את התשובות האשכנזיות גם באיגרות אחרות שכתב באותה תקופה לכמה מידידיו.⁶³ לאחר שנים אחדות, בחודש ניסן של שנת תר"ד (אפריל 1844) מוצאים אנו זמירות חדשות באיגרותיו של שד"ל – כי הוא מטפל בהדרת תשובות הגאונים שבכתב היד. וכך כתב שד"ל:

שאני הולך וקורא תשובות שערי צדק, ואני מעריך כל תבה עם הנסח כ"י שבידי, וזה בסיוע תלמידי היקר הנכבד מוהר"ר משה עהרענרייך, ואני מוצא כמעט בכל דף מן הנדפס טעות והשמטות רבות. ואם יחפוץ ויוכל ידידנו הרב המופלא הנ"ל [=שלמה יהודה רפפורט, ש"י"ר] להוציא לאור הס'פר ההוא שנית בעירכם, אני מוכן לשלוח אליו כל הגהותי וגם כל התשובות אשר אמצא בכ"י יתר על הנדפס.⁶⁴

למיטב ידיעתי, לא יצא דבר מעיסוקו של שד"ל בהכנת מהדורה חדשה של תשובות הגאונים שערי צדק, ואינני יודע מה עלה בגורלה של המהדורה שהחל להכין. אך עיסוקו הראשון – ההדרת

⁵⁷ על מטבע לשון זה בכ"י ירושלים ראה לעיל, הערה 19; ולהלן, הערות 123, 129, 134, 135, 141, 153. מטבע לשון זה מצוי לפחות פעם אחת בכ"י וירצ'ילי, דף 287ג, בגיליון: 'ח"כ, כי הטופס שלי מחוק היה לפני השאלה' (ראה א"י חבצלת, 'פסקי רבינו אליהו מלונדריש', מוריה, טו, גיליון א-ב [תשמ"ו], עמ' יז, ס' א, הערה 1).

⁵⁸ ראה כ"י אוקספורד, בודלי Poc. 280B (נובאואר 2218), דף 200ב: 'פירוש על פיוט קוראי מגלה שחבר הראב"ע, להר' נתנאל בר לוי ז"ל, תלמיד הרב קולון ז"ל'; ושם בגוף הפירוש, דף 201א: 'וכן שמעתי מפי אדוני גי' מהר"ר יוסף די קולון'.

⁵⁹ כ"י וירצ'ילי, דף 393ב. שתי השנים הללו היו מעוברות.

⁶⁰ ראה גם להלן, הערה 110, על האפשרות הקלושה שר' משה בוטריל הכיר את כ"י ירושלים או את 'אביו'.
⁶² אגרות שד"ל (לעיל, הערה 13), עמ' 687-689. המידע שסיפק שד"ל לשור התגלגל גם למקומות שאינם רצויים (בעיני שד"ל), וסקירה אנונימית קצרה על כתב היד התפרסמה בעיתונות חודש אחד בלבד לאחר מכתבו של שד"ל ל'שור'; ראה: *Israelitische Annalen*, 1840, no. 25 (19/6/1840), p. 219. שד"ל חשד בשור כי הוא שהדליף את המידע החסוי, והתרעם על כך באיגרת נוספת ששלח לו. שד"ל אף נקט בסנקציה חמורה כלפי ידידו: 'הנני מעניש אותך ידידי לבלתי הגיד לך במה אני עוסק עתה' (אגרות שד"ל, עמ' 710).

⁶³ ראה אגרות שד"ל, עמ' 707-708 (אגרת ליט"ל צונץ), עמ' 714 (אגרת לי"ה שור); עמ' 804 (אגרת למ' זק"ש); ג' פולק, הליכות קדם, אמסטרדם תר"ז, עמ' 47-48 (אגרת לגבריאל פולק, מיום כ"ד בסיון תר"ד); ולהלן, הערות 80, 85.

⁶⁴ אגרות שד"ל, עמ' 844. שד"ל חזר על הדברים באיגרת שכתב לשי"ר עצמו (שם, עמ' 919. האיגרת נכתבה בחודש אלול תר"ד, ספטמבר 1844). על משה ערנרייך ראה עוד שם, עמ' 947; מ' בניהו, יום טוב שני שלגלויות, ירושלים תשמ"ז, עמ' עב-עג.

התשובות האשכנזיות שבכ"י ירושלים – הניב מספר פרסומים. הראשון היה בשנת תר"ג (1843), כשפרסם שד"ל בכתב העת 'כרם חמד' כעשרים תשובות של רבנו תם.⁶⁵ לאחר שנים אחדות, בשנת תר"ז, פרסם שד"ל את 'תשובת הרומיים אל הצרפתיים'. זו תשובה מרתקת, ששד"ל הדפיסה במקום נידח ומאז ועד היום לא נדפסה שוב, ועל כן איננה מוכרת דיה.⁶⁶ לאחר עשור נוסף פרסם שד"ל צרור תשובות של רש"י בכתב העת 'אוצר נחמד'.⁶⁷

פרסומים רחבים הרבה יותר מכתב היד נעשו על ידי יואל מילר בשנות השמונים של המאה התשע עשרה, בעת שכתב היד היה ברשותו של הלברשטם.⁶⁸ תחילה פרסם מילר את ספרו תשובות חכמי צרפת ולותר (וינה תרמ"א), שמוקדש לתשובותיהם של חכמי גרמניה וצרפת. הספר כולו – 101 תשובות – מבוסס על כ"י ירושלים, ומילר צירף לו מבוא מפורט על כתב היד ועל התשובות שפרסם.⁶⁹ לאחר שנים אחדות פרסם מילר ספר נוסף: תשובות גאוני מזרח ומערב (ברלין תרמ"ח), והוא מוקדש לתשובות גאוני בבל וחכמי ספרד. בספר זה 235 סימנים, ורובם המכריע לקוח מכ"י ירושלים.⁷⁰ תשובות בודדות נוספות שנשמטו בפרסומיו של מילר נדפסו במאה העשרים על ידי עזריאל הילדסהיימר (הנכד)⁷¹ וייבדל לחיים ארוכים אברהם גרוסמן.⁷²

אברהם גרוסמן הצביע על כך שמילר לא ההדיר את התשובות על פי סדרן בכתב היד.⁷³ מילר כתב בהקדמתו לתחצ"ו כי 'השאלות והתשובות הבאות בחלק השני מן הכ"י הזה, מן החכמים אשר חיו אחרי גאוני בבל, רובן עודנה נערכות על שם כותביהן בסדר נכון, אסיפות קטנות מכל חכם וחכם',⁷⁴ אך כשבא להדיר את התשובות לא הקפיד על כך כלל, ונטל משהו מכאן ומשהו מכאן, ושוב משהו מכאן ומשהו מכאן, והטעה בזה את המעיינים בספריו. אתייחס תחילה לסימנים שבחטיבה השלישית של כתב היד, שהיא המסובכת ביותר: חלק מהתשובות הן של גאוני בבל וחלק של חכמי ספרד הראשונים, וההבחנה ביניהם איננה פשוטה. להלן טבלה של הסימנים ומקום פרסומם אצל מילר:

- 65 שד"ל, כרם חמד, ז (תר"ג), עמ' 19-52.
- 66 לוצאטו, בית האוצר (לעיל, הערה 10), דפים מו ע"ב – ס ע"א.
- 67 שד"ל, אוצר נחמד, ב (תרי"ז), עמ' 173-180 (מקור הפרסום: מכתב שכתב שד"ל לשור בשנת תר"א. ראה אגרות שד"ל [לעיל, הערה 13], עמ' 724-733). לפרסום קטן נוסף מכתב היד ראה שד"ל, 'בקורת על ספר ארחות חיים לר' אהרן הכהן חלק שני כתיבת יד', מגד ירחים, א, תרט"ו, עמ' 10 ועמ' 68-69 (=תחצ"ו, אמצע סי' סג).
- 68 מרבית מחקריו של יואל מילר (1827-1895) עוסקים בתחומים שנושקים לכ"י ירושלים – ספרות ההלכה של הגאונים ותשובותיהם של חכמי אירופה במאות העשירית והאחת עשרה. פעילותו המחקרית טרם תוארה כראוי; ראה לפי שעה: מ' ישעיהו, 'מאמר כולל', ש' פדרבוש (עורך), חכמת-ישראל באירופה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 402; C. Wilke, *Die Rabbiner der Emanzipationszeit in den deutschen, böhmischen und grosspolnischen Ländern, 1781-1871*, München 2004 (*Biographisches Handbuch der Rabbiner*, Teil 1), Band 2, pp. 671-672; *Encyclopaedia Judaica*², Detroit 2007, vol.14, p. 598, s.v. Mueller, Joel.
- 69 לעיתים העתקתו של מילר איננה מדוקדקת; ראה למשל להלן, הערה 128.
- 70 סי' קלא-קנא וסי' רכו-רלה נדפסו מכתבי יד אחרים; ראה 'אל הקורא', בראש הספר (לאחר שנים אחדות הרחיב מילר מעט יותר את הקדמתו הקצרה בדברים שכתב בספרו מפתח לתשובות הגאונים, ברלין תרנ"א, עמ' 51-56). כל התשובות שבתגמ"מ נדפסו תחילה בהמשכים בכתב העת בית תלמוד ד [תרמ"ה], עמ' 22-30, 87-96, 119-128, 151-160, 188-192, 217-224, 279-286, 317-320, 346-352; ה [תרמ"ו], עמ' 26-36, 65-68, 127-132, 188-196, 224-228, 249-256, 277-288, 313-316, 335-346), ללא השגחה צמודה של מילר (ראה 'אל הקורא', בהערה).
- 71 ע' הילדסהיימר, 'תשובות גאונים', אוצר החיים, ג (תרפ"ז), עמ' צז, צט-קב; הנ"ל, 'תשובות גאונים וראשונים' (לעיל, הערה 53), עמ' סד-סט, עז-פב.
- 72 א' גרוסמן, 'יחסם של חכמי אשכנז הראשונים אל שלטון הקהל', שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 195-199. קטעים מהתשובה הראשונה שהדפיס גרוסמן הובאו אצל יואל מילר במקום נידח; ראה י' מילר, תשובות רבינו קלונימוס מלוקא, ברלין תרנ"א, עמ' 2-3.
- 73 גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 39), עמ' 24; הנ"ל, תשובות חכמי ספרד (לעיל, הערה 27), עמ' 322-331.
- 74 תחצ"ו, הקדמה, עמ' VIII.

תגמו"מ	כ"י ירושלים
קנג-קעב	קו-קכה
פח-צא	קכו-קכט
קעג-קעד	קלא-קלב,א
צב	קלב,ב
קעה-קעח	קלה-קלח
צג	קלט
קעט-קצ	קמ-קנא
צד-צה	קנג-קנד
קצא	קנו
צו-ק	קנז-קסג
קצב-ריא	קסד-קפד
קא	קפו
ריב-רכה	קפז-רו

טבלה זו מציגה בבירור את המהומה שהטיל מילר בסדר התשובות, עד שאי אפשר להבין על פי הפרסום שבדפוס איזו תשובה סמוכה לחברתה בכתב היד ואיזו אינה סמוכה; וממילא קשה מאוד להסיק אילו תשובות הן של גאוני בבל ואילו של חכמי ספרד. בדרך דומה, או גרועה ממנה, הלך מילר גם בפרסום החטיבה השנייה שבכתב היד, שמוקדשת כמעט כולה לתשובותיהם של חכמי גרמניה וצרפת. להלן טבלה של חלק מהסימנים שבחטיבה זו:

תגמו"מ	תחצ"ו	כ"י ירושלים
	א-לט	כב-נא
פז		נב (סוף) ⁷⁵
	מ-מב	נד-נו
	פה-קא	נז-עח
	מג-נו	פ-צג
קנב		צד
	נז-סג	צח-קה

הטבלה מלמדת כי סדר הסימנים בתחצ"ו איננו תואם לסדרם בכתב היד, ואף כאן בלב מילר את סדר התשובות המקורי. אך כאן עשה מילר צעד נוסף, והדפיס שתי תשובות מחטיבה זו בספרו האחר, תגמו"מ, המוקדש לתשובות גאוני בבל וחכמי ספרד. במקרה הראשון (סי' נב בכתב היד) צדק מילר, שכן זו תשובת גאון בבלי, שנכללה משום מה בחטיבה האשכנזית שבכתב היד. אך לגבי הסימן השני (סי' צד בכתב היד), אין ספק שמילר טעה והטעה. זו תשובה שנכתבה בוודאי באירופה הנוצרית; וכפי שכבר העיר אברהם גרוסמן, היא אולי פרי עטו של רבנו גרשם מאור הגולה.⁷⁶

קיימת בעיה נוספת בפרסומיו של מילר – הוא לא ציין אילו תשובות השמיט משום שכבר נדפסו במקומות אחרים. בחינה חוזרת שעשו עזריאל הילדסהיימר ואברהם גרוסמן העלתה שמקצת התשובות שהשמיט מילר ראיות בכל זאת לפרסום.⁷⁷ להלן, סעיף ט, אביא תשובה נוספת שכזו.

⁷⁵ בתחילת סי' נב מצויה בכתב היד תשובה של גאון בבלי; ראה במפתח (להלן סעיף י).

⁷⁶ גרוסמן, יחסם (לעיל, הערה 72), עמ' 196, הערה 87.

⁷⁷ ראה לעיל, ליד הערות 71–72.

ז. החלק השלישי של כתב היד

דבריי עד כה על חשיבותו הגדולה של כ"י ירושלים אינם אלא מקצת שבחו. בתיאור הראשון של כתב היד, משנת 1847, כתב שד"ל כך:⁷⁸

ואני יש בידי (מתנת הנכבד ר' אברהם קראקוביאה מויניציאה, בן רבנים נכבדים) תשובות הגאונים כ"י נחלקות לשלש מחלקות. החלק הראשון כולל רק תשובות גאוני בבל וקצת גדולי ספרד שהיו בימיהם כמו ר' חנוך ור' יוסף בן אביתור, והחלק הזה דומה לס' פר שערי צדק [...] החלק הראשון הזה כולל שצ"ד תשובות, והוא נ"ז דפים [...] החלק השני נמשך מן דף נ"ח עד דף קל"ט, והוא כולל תשובות גאוני איברופא [...] והן שי"א תשובות.

עד כאן, התיאור תואם בדיוק את כ"י ירושלים. אך שד"ל ממשיך וכותב:⁷⁹

החלק השלישי הוא קי"ט דפים, ויש בין החלק השני והשלישי שני דפים פנויים, ואחר כך המספר נמשך והולך מן שי"ב ואילך, והן תשובות הרמב"ן הרשב"א והרא"ש וקצת רבנים אחרים. החלק השלישי הזה פגום מאוד בסופו, כי **העכברים עשו באמצע מערה גדולה**, על כן נשאר הספר באין קונה, ועל ידי כן בא לידי. ואני בראותי כי החלק הפגום, רובו ככולו תשובות נדפסות ומפורסמות, **הפרדתי אותן מהשאר**, ועשיתי מהקל"ט דפים ספר בפני עצמו, ומהקי"ט האחרונים ספר בפני עצמו.⁸⁰

נמצאנו למדים כי כ"י ירושלים הוא רק כמחצית מכתב היד המקורי, שנחלק לשניים על ידי שד"ל במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה.⁸¹ כ"י ירושלים מכיל את שני החלקים הראשונים שתיאר שד"ל, ואכן יש בו קל"ט דפים. אך עתה מתברר כי אופקיו של הסופר רחבים היו עוד יותר ממה שהכרנו עד כה. הוא כלל בהעתקתו לא רק את תשובותיהם של גאוני בבל ושל חכמי אירופה עד לאמצע המאה השתים עשרה אלא גם מאות תשובות של חכמי ספרד במאה השלוש עשרה. הסופר האשכנזי הזה אסף אפוא אוצר בלום של תשובות – ורק תשובות – שאינני מכיר כדוגמתו בעולם כולו.

מה אירע לחלק השלישי, שעל פי תיאורו של שד"ל היו בו 119 דפים, והוא החל בסי' שיב? דומני שניתן לענות על שאלה זו. כ"י מונטיפיורי 102 (הלברשטם 356) מכיל תשובות של חכמי ספרד במאה השלוש עשרה.⁸² יש בו 119 דפים, והוא מתחיל בסימן שיב ונקטע באמצע סימן תתי.⁸³ ניתן להבחין בקלות בכ"י זה ב'מערה' שעשו העכברים. כתב יד מונטיפיורי 102 נמכר גם הוא

⁷⁸ לוצאטן, בית האוצר (לעיל, הערה 10), דף מז ע"א. ההדגשות שלי.

⁷⁹ שם, דף מז ע"ב.

⁸⁰ דברים דומים כתב שד"ל במכתבו ל"ה שור, ביום ח' אייר ת"ר, 11/5/1840: 'קבלתי במתנה קובץ גדול כ"י כולל תשובות הגאונים [...] ואח"כ יותר משמנה מאות תשובות מהרשב"א והרא"ש, ורובן פגומות הרבה. יתברך שמם של עכברים, שאכלו בסוף הספר ועשו בלב הדפים מערה עמוקה, ולולא הפגם הזה לא היה הס' פר בא לידי' (אגרות שד"ל [לעיל, הערה 13], עמ' 687-688). שד"ל כפל את הדברים באיגרת שכתב לש"י רפפורט; ראה להלן, הערה 85.

⁸¹ תופעה זו של חלוקת כתב יד לשני חלקים (ואף ליותר) איננה נדירה. ראה ב' ריצ'לר, 'כתובי-יד עבריים שנתפצלו', אסופות, א (תשמ"ז), עמ' קה-קנה.

⁸² כתב היד לא נזכר בקטלוג כתבי היד של שד"ל, משנת 1868 (לעיל, הערה 11). לתיאורים מאוחרים יותר ראה: הלברשטם (לעיל, שם), עמ' 84, מס' 356; הירשפלד (לעיל, שם), עמ' 21, מס' 102; קטלוג סות'ביס, 2004 (לעיל, שם), עמ' 119, מס' 95.

⁸³ הדף הראשון בכ"י מונטיפיורי 102 הוא כנראה הדף שנתלש בסופו של כ"י ירושלים; ראה לעיל, ליד הערה 3. אך עניין זה יוכל להתברר סופית רק על ידי בדיקת הקונטרסים של כתב היד. אני מקווה לדון בתוכנו של כתב היד במקום אחר, במסגרת מחקר על כתבי היד של תשובות הרשב"א.

במכירה הפומבית שנעשתה בשנת 2004,⁸⁴ אך זהותו של הקונה איננה ידועה לי. כתב היד נעלם לפי שעה מן העין, אך צילומו מצוי במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים.⁸⁵

ה. סיכום

כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4⁰8859 (לשעבר: כ"י מונטיפיורי 98) וכ"י מונטיפיורי 102 (שמקומו הנוכחי איננו ידוע) הם שני חלקים של כתב יד אחד. כתב היד, על שני חלקיו, נעתק כנראה בפרובנס, אך בכתיבה אשכנזית, בערך באמצע המאה החמש עשרה. כתב היד מוקדש כולו לקובצי תשובות, ולפי מספור הסימנים שנוסף לו בזמן מאוחר הוא נחלק לשני קבצים. בקובץ הראשון יש שצ"ד (394) סימנים ובשני היו לפחות תת"י (810) סימנים, ואולי הרבה יותר מזה – ובסך הכול למעלה מ-1,200 תשובות.

מעטים הם עד מאוד כתבי היד העבריים שיכולים להתהדר במניין גדול כל כך של תשובות. אך עיקר חשיבותו של כתב היד – ודבריי מכוונים דווקא לחלק המצוי כעת בירושלים שיש בו 'רק' 700 תשובות – איננו במניין התשובות אלא באיכותן. בכתב היד יש תשובות מלאות ומדויקות של חכמים כמעט מכל המרכזים היהודיים בימי הביניים, והוא כנראה **כתב היד החשוב ביותר של תשובות המצוי בידינו**. בכתב היד יש תשובות של גאוני בבל; של חכמי ספרד במאה העשירית והאחת עשרה (ועימם גם חכם אחד שעבר מספרד למצרים, הלוא הוא ר' יוסף אבן אביתור); של חכמי גרמניה במאה האחת עשרה; של חכמי צרפת במאות האחת עשרה והשתים עשרה; וגם חכמי איטליה הראשונים מיוצגים בכתב היד, בתשובותיו של ר' משולם בן קלונימוס איש לוקא. כל העושר הזה, ששינה לחלוטין את פני המחקר, השתמר בידינו בהעתקה אשכנזית מאוחרת יחסית. ועדיין אין בידי הסבר לשאלה כיצד הצליח הסופר האשכנזי המאוחר לשים ידו על מצבור ענק זה של תשובות.

ט. מעט השלמות

בדבריי לעיל הזכרתי שלוש תשובות בכ"י ירושלים שלא נדפסו. אחת מהן עדיין מצויה בכתב היד אך נעלמה מעיני החוקרים. שתיים אחרות היו בדפים שאבדו מכתב היד, ולמרבה המזל הן נשתמרו בכתבי יד אחרים.

1. סי' ע-עא בקובץ השני שבכ"י ירושלים (דף 83ב-84א) מכילים תשובה שמצויה גם בקובץ תשובות מהר"ם מרוטנבורג.⁸⁶ התשובה איננה חתומה, לא בכ"י ירושלים ולא בקובץ תשובות מהר"ם. אך בשני המקומות היא מובאת בתוך חטיבות שמכילות בין השאר תשובות של רבנו גרשם

⁸⁴ ראה לעיל, ליד הערה 11.

⁸⁵ באיגרת שכתב שד"ל לש"י רפפורט ביום ה' תמוז תר"א (24/6/1841) הוא תיאר בלשון ציורית את הפגם בחלקו השלישי של כתב היד, והוסיף: 'ולולא הפגם הזה לא היה הס'פר ניתן לי במתנה, אבל היה נמכר לר' אליעזר בר שלמה, והוא היה מוכרו לר' מיכאל חיים, ושוב לא היה העולם נהנה ממנו' (אגרות שד"ל [לעיל, הערה 13], עמ' 746). בחוכמה שלאחר מעשה יכולים אנו לומר כי לו הגיע כתב היד לידי חיים מיכל, ולא לידי שד"ל, יכולים היינו ליהנות מאורו, שכן אוסף כתבי היד של מיכל נרכש לאחר זמן על ידי ספריית בודלי באוקספורד, והם נגישים לציבור. אליעזר בר שלמה הוא כפי הנראה מוכר הספרים אליעזר אשכנזי, שהשתמש בכינויים שונים; ראה אגרות שד"ל, עמ' 379-380, 485-486, 552-554, 588-589, 618, 1041, 1061-1063.

⁸⁶ שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, מהדורת י' פרבשטיין, ירושלים תשע"ד, א: דפוס פראג, סי' תתמב.

והאי⁹⁴ איכ'א דמקשי ואמר היכא אמרינ'ן שניהם יכולין לחזור בהן כשלא שהה, אבל שהה יותר כדי שיראה לתגר או לקרובו אמרינ'ן סבר וקביל, ליכ'א למימ'ר הכי, חדא דתנ'ן גבי קדושי אשה⁹⁵ התקדשי לי בכוס של יין ונמצא של דבש של דבש ונמצא של יין, בדינר זה של כסף ונמצא של זהב של זהב ונמצא של כסף, על מנת שימצא עשיר ונמצא עני עני ונמצא עשיר אינ'ה מקודשת, ואמרינ'ן בסיפ'א⁹⁶ על כולם אע"פ שאמרה בלבי היה להתקדש לו אינ'ה מקודשת, אלמ'א גבי מקח טעות לא אמרינ'ן סבר וקביל. ועו'ד מדלא קתני גבי יין ונמצא חומץ שניהן יכולין לחזור בהן עד מתי מותר להחזיר, וגבי טלת וגבי סלע [קתני]⁹⁷ עד מתי מותר להחזיר, ש"מ אע"פ ששהה יותר מכדי שיראה לתגר או לקרובו חוזר לעולם. וכי' תימ'א תנא כי רוכלא לחשוב וליזיל, אלא תנא תני וה"ה להני, ליכ'א למימ'ר הכי, דאיכ'א למפרך מה לטלית ולסלע מה שאמ'ר מוכר ליתן לו נתן לו, סלע וטלת אמ'ר לו, לוקח עצמו פשע שלא הראה לתגר ולשולחני לידע כמה שוה הטלת ואם שוה הסלע, ומדלא הראה ש"מ סמך על דעת עצמו וגמר וקנה, אבל הכא גבי יין ונמצא חומץ שאמ'ר לו המוכר יין אני מוכר לך ונמצא חומץ, שלא נתן מה שאמר ליתן לו, אף כל דבר חוזר ודאי לעולם ולא אמרינ'ן סבר וקביל. ועו'ד פירכ'א אחרין'א, אילו תנא חדא מינייהו, הסלע או טלת, הוה אמרינ'ן כל מילת'א דאם שהה יותר מכדי שיראה לתגר סבר וקביל וגמרינ'ן מההיא דתנן סלע וטלת איבעי ליה למתני יין ונמצא חומץ, ומדלא (לא) תנא ליה אמרינ'ן דתנן תנן ודלא תנן לא תנן. ומהאי עובדא ילפינ'ן דמקח טעות הדר לעולם,⁹⁸ דההוא אפוטרופא דיתמי דזבן להא תורא ליתמי ולא הוה ליה ככי ושני למיכל ומית וכו' עד דאשכחיה למרי'ה תורא ושקיל יתמי זוזי אלא מאי כי קא טעין מריה דתורא ואמ'ר איבעי להו לאודוען מאי מודען ליה מדע ידע דמקח טעות הוא כו', אלמ'א מקח טעות לעולם חוזר.

2. תשובת רש"י – השלמה לחיסרון בכ"י ירושלים, דף 67א, סי' לב,⁹⁹ מתוך ספר 'מרדכי הגדול'.¹⁰⁰

וששאלת הנחה הוא לשון מתנה או לשון ירושה או אינה כלום. דעתי נוטה שהיא נוהגת בכל נכסי המתים שמניחים בעולם הזה והולך לו, וכשאומר הריני מניחו לפלוני, אם ראוי ליורשו הוה ליה לשון ירושה, וברחוק הוה ליה לשון מתנה, שמצינו אותו בלשון ירושה שנ'אמר¹⁰¹ ישבעו בנים והניחו יתום לעולליהם, ומצינו לשון מתנה שמניחים לנוכרי'ם שנ'אמר¹⁰² כי יראה חכמים ימותו וגו' ועזבו לאחרים חילם. וכבר החזיקו בו כל החולים בין לקרובים בין לרחוקים. וכיון דלשון קרובים ורחוקים משמע,

94 צ"ל: ואי. סגנון זה, של הצגת קושיה בשם שואל דמיוני ודחייתה, שכיח בתשובותיו של רבנו גרשם; ראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 39), עמ' 154.

95 משנה קידושין ב, ב.

96 שם ג.

97 הסופר הותר כאן רווח. ההשלמה על פי תשובות מהר"ם.

98 בבא מציעא מב ע"ב.

99 ראה לעיל, ליד הערה 49.

100 כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673, דף 328ג-ד; ובכ"י מקביל: אוקספורד, בודלי 42 Opp. (נויבאואר 678), דף 329ג-ד. על שני כתבי היד ועל ספר 'מרדכי הגדול' ראה עמנואל, מגנוי אירופה, ב (לעיל, הערה 8), עמ' 285-354. תשובת רש"י מובאת גם במרדכי, כ"י בולוניה, ארכיון המדינה 170, בגיליון (קטע מ'גניזת אירופה'. הגיליון חתוך בצידו השמאלי ונותרו רק חצאי שורות מהתשובה). לתיאור קטע בולוניה ראה M. Perani and S. Campanini, *I frammenti ebraici di Bologna Archivio di Stato e collezioni minori, Inventario e catalogo*, Firenze 1997 (*Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, vol. CVIII), p. 104, no. H.LXIX. צילום של העמוד מובא שם בסוף הספר, Tav. 190. התשובה מובאת ברובה גם על ידי ר' יהושע ולק, דרישה, חושן משפט, סי' רנג, ס"ק ה (טור חשן משפט, פרנקפורט דמיין תע"ו, ב, דף כד ע"א), ושם: 'מצאתי כתוב בשם רש"י ז"ל בקובץ א' ישן'.

101 תהלים יז, יד.

102 שם מט, יא.

משוינן לקרוב בלשון ירושה ולרחוק בלשון מתנה, מדרב הונא,¹⁰³ דהוה שכיב מרע אמרו ליה ניכסי למאן דילמא לפלניא א"ל אלא למאן, דאמ'ר רב הונא אם ראוי ליורשו, דאי משוית לשון מתנה אית ליה פסידא, כגון אם אמ'ר אחריו לפלוני דקני שיני אחר מיתת ראשון, השתא משוינן לשון ירושה ונוטלה משום ירושה שוב אין לו (הפסד) [הפסק],¹⁰⁴ ואם אין ראוי ליורשו, דאי משוית ליה לשון ירושה לא שקיל, דהאומ'ר איש פלוני ירשני במקום בתי, בתי תורשני במקום שיש בן לא אמ'ר כלום, ואפילו ר' יוחנן לא פליג אלא בבן בין הבנים אבל בנכרי מודה,¹⁰⁵ השת'א משוינן ליה לשון מתנה ושקיל. שמעינן מדרב הונא, לישנא דשייכי בתרתי, כי אמ'ר לה על חד גברא קני בהי מינייהו דניחא ליה, והילכת'א כוותיה, דליכא דפליג. ואשכחן רבנן טובא (דמקו) [דקמו] בשיטתיה ועבדו עובדתא כוותיה, כמו בההוא דאמ'ר נכסי לך כו' ואחר'ך כו',¹⁰⁶ וכההוא דאמ'ר נכסי לטוביה כו',¹⁰⁷ דהוי לשון אחד, והכא לשון מתנה והכא לשון ירושה. וצורינן יאיר עינינו במאור תורתו ויזכור לעולם בריתו, שלמה בר יצחק.¹⁰⁸

3. השלמה לתשובה הקטועה בתחילת דף 129. כזכור, מתשובה זו נותר רק משפט אחד בכתב היד.¹⁰⁹ התשובה מובאת בשלמותה בכ"י אוקספורד, בודלי Opp. 312 (נויבאוואר 682) ובכתבי יד מקבילים. וזה לשון כ"י אוקספורד:¹¹⁰

הורה הר"ר יצחק מלותיר¹¹¹ דכתוב'ה שאבד'ה מותר'ת האשה לבעל'ה בכל עניין. והא דאמ'ר¹¹² הלכ'ה כר' מאיר דאמ'ר אסור לאדם להשהות עם אשתו בלא כתוב'ה אפילו שעה אחת, לאו אכתיב'ת שטר כתוב'ה קאמ'ר, דכתיב'ה לא מעכב'א הואיל והקנ'ה לה הכתוב'ה בעד'ים. וראייה לדבר דאמ'ר בעלמ'א¹¹³ במקום שאין כותב'ין כתוב'ה עסיקינ'ן, מאי קאמ'ר, אי הלכ'ה כר' מאיר דאמ'ר אסור לאדם להשהות את אשתו בלא כתוב'ה אפילו שעה אחת, היכי שבקינ'ן בשום מקום שבעולם מלכתוב'ת כתוב'ה, אלא ודאי לאו אכתיב'ת הכתוב'ה קאמ'ר ר' מאיר. ועוד ראייה מהא דאמ'ר ר' אמי¹¹⁴ אתפסוה מטלטלין אכתוב'תה, מכלל דכתיב'ה לא מעכב'א היכא דהקנה לה ויש עדים בדבר. ואע"פ כן¹¹⁵ מחמיר היה (היה)

103 בבא בתרא קלג ע"א. בדרישה נוסף: דאמ'ר רב הונ'.

104 כך בכ"י בולוניה.

105 בבא בתרא קל ע"א, במשנה.

106 שם קלג ע"ב.

107 כתובות פה ע"ב.

108 בכ"י בולוניה נוסף: זלה [ה] [ה] (כאמור, השורות חתוכות בכ"י בולוניה).

109 ראה לעיל, סוף סעיף ד, ולהלן, הערה 115.

110 דף 294ב. כ"י אוקספורד מכיל את הגהותיו של ר' מנדל קלויזנר על קיצור פסקי הרא"ש; ראה ש' עמנואל, 'תשובות ר' חיים אור זרוע', סידרא (בדפוס). כתיב יד נוספים שמכילים את הפסקה המתפרסמת כאן: ספר האסופות, כ"י ציריך, אוסף ברגינסקי BCB 405 (לשעבר: מונטיפיורי 134), דף 150א (מקביל לו: כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 1293, דף 37ב); כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 875, דף 56ב. נוסח מעובד של הפסקה נכלל בתשובה של ר' משה בוטריל; ראה פ' רוט, 'תשובה הלכתית של רבי משה בוטריל', אוקימתא, ה (תשע"ט), עמ' 125-134 (ר' משה בוטריל פעל באביניון במפנה המאות הארבע עשרה – החמש עשרה [ראה שם, עמ' 125], ובאזור זה נעתק כ"י ירושלים; ראה לעיל, ליד הערה 5).

111 במקבילות האחרות נוסף: הלוי; והכוונה לר' יצחק בן אלעזר הלוי. התשובה הסמוכה בכ"י ירושלים (ראה במפתח [להלן סעיף י], סי' ריג) – אף היא של ר' יצחק הלוי. על ר' יצחק הלוי ראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 39), עמ' 266-292.

112 בבא קמא פט ע"א; כתובות נו ע"א.

113 כתובות טז ע"ב.

114 שם ז ע"א.

115 מכאן ואילך השתמר בכ"י ירושלים, דף 129א, והובא בתחצ"ו, סי' סח, הערה ח.

הגאון על מי שאיבד כתובת אשתו או שנמצא (בטעות) [בה טעות] ונפסלת שלא להתייחד עמה¹¹⁶ מפני תקנות האשה, שמא ימות בעלה וילכו¹¹⁷ העדים למדינת הים.¹¹⁸

י. נספח: רשימת התשובות בכ"י ירושלים

כאמור לעיל, כ"י ירושלים מורכב מחמש חטיבות. הראשונה והאחרונה מכילות את תשובותיהם של גאוניי בבל, ועזריאל הילדסהיימר רשם את תוכנו, סימן אחר סימן.¹¹⁹ הרשימה שלהלן באה להשלים את מלאכתו של הילדסהיימר והיא כוללת את התשובות שבשלוש החטיבות האחרות.¹²⁰ הרשימה כוללת גם את הכותרות שהוסיף לעיתים הסופר בראשי התשובות.

חטיבה שנייה (קובץ ראשון, סי' שצג-שצד; והמשכו בקובץ השני, סי' א-קה; דפים 101-א57):

'תשובות שאלות'

57-א57, ב, תחילת סי' שצג: ספר הישר לרבנו תם, חלק השאלות והתשובות, מהדורת ש' רוזנטל, ברלין תרנ"ח, סי' יא-יב.¹²¹

57, אמצע סי' שצג: שם, סי' לט סעיף ב.¹²²

שם, סוף סי' שצג: הילדסהיימר, תשובות גאוניי וראשונים (לעיל, הערה 53), עמ' פא; ספר הישר לרבנו תם, חלק החידושים², מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ז, סי' תקפא.

שם, סי' שצד: הילדסהיימר, שם, עמ' פא-פב. השווה ספר הישר, שם, סי' שסד.

58-א59, סי' א: שד"ל, כרם חמד (לעיל, הערה 65), עמ' 19-25, סי' א-ב; ספר הישר, חלק התשובות, סי' ג-ד.

59-ב60, סי' ב: שד"ל, שם, עמ' 25-30, סי' ג-ד; ספר הישר, שם, סי' א-ב.

60-ב61, סי' ג-ד: שד"ל, שם, עמ' 30-33, סי' ה-ו; ספר הישר, שם, סי' ח.¹²³

61-ב62, סי' [ה]-ו: שד"ל, שם, עמ' 33-34, 38-39, סי' ז-ח; ספר הישר, שם, סי' נח-נט.

62-א63, סי' ז-כ: שד"ל, שם, עמ' 45-50, סי' ט.

63, סי' כא: שד"ל, שם, עמ' 51-52, סי' י; ספר הישר, חלק התשובות, סי' כג.

63-ב64, סי' כב: תחצ"ו, סי' א.

64, סי' כג: תחצ"ו, סי' ב; ספר הישר, חלק החידושים, סי' תרנה.

¹¹⁶ בספר האסופות נוסף: עד שיכתוב לה כתובה.

¹¹⁷ בספר האסופות: או ילכו.

¹¹⁸ בכ"י אוקספורד נוסף כאן: 'כך הוא בתשובה של הר' מאיר זצ"ל'; אך אינני מכיר תשובה זו של ר' מאיר [מרוטנבורג?]. פסיקתו של ר' יצחק הלוי צוטטה גם על ידי ר' אליקים הלוי משפיירא, ומשם נודעה לחכמים נוספים; ראה: שבולי הלקט, חלק שני, מהדורת מ"ז חסידה, ירושלים תשכ"ט, סי' סה, עמ' 120; מרדכי, כתובות, סי' קל; הגהות מימוניות, הלכות אישות, פ"י ס"ק ה.

¹¹⁹ ראה לעיל, ליד הערות 16 ו-38.

¹²⁰ הצורך ברשימה זו עולה למשל מספרו של סולוביצ'יק (לעיל, הערה 43). הספר מוקדש לניתוח מדוקדק של צרור תשובות, ובכללן שתיים שנדפסו בתחצ"ו מתוך כ"י ירושלים (עמ' 46-53 [תחצ"ו, סי' צז] ועמ' 107-124 [תחצ"ו, סי' כד]); אך מקומו של כ"י ירושלים נפקד בדיונו על אודות שתי תשובות נוספות (עמ' 28-32), שמילר לא הדפיס משום שהן נדפסו מכ"י אחר בקובץ תשובות גאוניי קדמונים (סי' קכב וסי' קכה; ראה במפתח [להלן], סי' קצד וסי' קצז-קצה).

¹²¹ בכתב היד נוספה פתיחה קצרה (נדפסה אצל הילדסהיימר, תשובות גאוניי וראשונים [לעיל, הערה 53], עמ' פא): 'זוה שאל הר"ר יוסף מאורליינש על הקדירה. הנני קטן משמשיו ותלמידיו מחלה פני מורי ורבנו שיפרש קדירה אסורה [...]'.

¹²² בסוף התשובה נוסף משפט (נדפס אצל הילדסהיימר, שם): 'גם זה השיב שנית רבי יעקב לר' יוסף תלמידו על עסק שאילת הקדירה'.

¹²³ הסופר הותיר שתי שורות רווח בסוף הסימן, וכתב בגיליון 'ח"כ [=חסר כאן].

¹²⁴ יש דילוג במספור הסימנים, מסי' ז לסי' יח.

- 64-65א, סי' כד: תחצ"ו, סי' ג.¹²⁵
 65א, סי' ח(!): תחצ"ו, סי' ד.
 'תשובות מר' יצחק ב"ר יהודה זצ"ל'.
 65-66א, סי' ט-יד: תחצ"ו, סי' ה-י.¹²⁶
 'תשובות'
 66א-ב, סי' טו-יז: תחצ"ו, סי' יא-יב. וראה לעיל, ליד הערה 47.
 67א, סי' לב(!): תחצ"ו, סי' יג. התשובה קטועה מיד בתחילה, והסופר כתב: 'לא מצאתי יותר, בתווך אבתר,¹²⁷ לנותר אין (פנתר) [פותר], ולא שפת יתר'. וראה לעיל, ליד הערה 48.
 השלמת התשובה נדפסה לעיל, סעיף ט.
 67א-69א, סי' לג-לז: תחצ"ו, סי' יד-יח.
 69א, סי' כה-כו(!): תחצ"ו, סי' יט-כ. 'אין עוד, חסל'.
 'תשובות פסקי דינין'
 69א-71א, סי' כז-לא, לח-לט: שד"ל, אוצר נחמד (לעיל, הערה 67); תחצ"ו, סי' כא-כז.¹²⁸
 71א-75ב, סי' מ-מה: תחצ"ו, סי' כה-לג.¹²⁹
 75ב-78א, סי' מו-נא: תחצ"ו, סי' לד-לט. 'סליק'
 78א, תחילת סי' נב: הלכות פסוקות מן הגאונים (מהדורת י' מילר, קראקא תרנ"ג), תחילת סי' סב, עמ' 37-38 (=אוצר הגאונים [מהדורת ב"מ לוין, חיפה וירושלים תרפ"ח-תש"ג]), ברכות, התשובות, סי' פז).
 78ב, סוף סי' נב: תגמו"מ, סי' פז (=אוצר הגאונים, כתובות, סי' תשפט).¹³⁰
 שם, סי' נג: הלכות פסוקות מן הגאונים, סי' פז (=אוצר הגאונים, גיטין, סי' שכט; תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון [מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד], סי' לה).
 78ב-79א, סי' נד-נו: תחצ"ו, סי' מ-מב.¹³¹
 79א-80א, סי' נז-נח: תחצ"ו, סי' פה-פו (=תשובות רבנו גרשם מאור הגולה, מהדורת ש' אידלברג, ניו יורק תשט"ז, סי' ס וסי' נ).
 80א, סי' נט: תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג (לעיל, הערה 86), סי' תתנ (=תשובות רבנו גרשם, סי' סד).
 80א-82ב, סי' ס-סו: תחצ"ו, סי' פז-צג (=תשובות רבנו גרשם, סי' ע, נה, סח-סט, סוף ס, סב, כז, נג, כח, ט).
 82ב-83א, סי' סז: תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' תתמ; גרוסמן, יחסם (לעיל, הערה 72), עמ' 198-199, סי' ג.

¹²⁵ תשובה זו מצויה גם בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8*8860 (לשעבר: מונטיפיורי 108), דף 115א-ב, סי' תתקפ (ישם רק עד אמצע התשובה, והדפים הבאים חסרים). וראה P. Roth, 'Rouen – Radom – Darom', *Jewish Studies Quarterly*, 26 (2019), pp. 39-42.

¹²⁶ התשובה שבתחצ"ו, סי' ח, מובאת במקום אחר בשמו של ר' שמעיה; ראה לעיל, הערה 22.

¹²⁷ כלומר אקטע את מלאכתי באמצעה. על חרוזים קצרים אחרים שכתב הסופר ראה להלן, הערה 135.

¹²⁸ קבוצת הסימנים הזו מצויה גם בכ"י אמסטרדם, ספריית עץ חיים 47 A 31, דף 24א-25ב בספירת הדפים הרביעית. בתחצ"ו, סי' כא (דף יב ע"ב) נשמט משפט מחמת הדומות, והלשון בכתב היד היא: 'הלכך לא נתלה בדורות הבאים אבל גזיר'ה זו לא נדוי היה שעבר איש ונדהו אלא סייג לעתיד ועל כרחיך תלויה בדורות הבאים' (כ"י ירושלים, דף 70א, סי' כז; וכך גם בפרסום באוצר נחמד, עמ' 177). ואף בתחצ"ו, סי' כד, נשמט משפט: 'שהרי נשבע לבטל את המצוה לסור מחוקי ישראל שלא לידוך במשפטם ותנן איזו היא שבועת שוא נשבע לשנו'ת הידוע לאדם כו' אמר לעדים באו והעידוני שבועה שלא נעידך נשבע לבטל את המצוה' (כ"י ירושלים, דף 70ב, סי' ל; וכך גם באוצר נחמד, עמ' 178. וראה סולוביצ'יק [לעיל, הערה 43], עמ' 116-119).

¹²⁹ התשובה האחרונה קטועה, והסופר הותיר כמה שורות רווח וכתב בגיליון ח"כ [=חסר כאן]. סי' מא (=תחצ"ו, סי' כט) מועתק גם הוא בכ"י אמסטרדם, דף 22א-23ב.

¹³⁰ ראה לעיל, הערה 56.

¹³¹ לאחר תשובות אלו הותיר הסופר שתי שורות רווח.

- 83א, סי' סח: תחצ"ו, סי' צד (=תשובות רבנו גרשם, סי' נט).
- 83א-ב, סי' סט: תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' תתטז (=תשובות רבנו גרשם, סי' נא).¹³²
- 83ב-84א, סי' ע-עא: התשובה נדפסה לעיל, סעיף ט.
- 84א-ב, סי' עב: תחצ"ו, סי' צה (=תשובות רבנו גרשם, סי' נד).
- 84ב, סי' עג: תחצ"ו, סי' צו (=תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' תתלב).
- 84ב-87א, סי' עד - אמצע סי' עז: תחצ"ו, סי' צז - תחילת סי' ק (=תשובות רבנו גרשם, סי' סז, כד, עא, סה).¹³³
- 87א אמצע סי' עז: תחצ"ו, סוף סי' ק (=תשובות רבנו גרשם, סי' עו).
- 87א-ב, סי' עח: תחצ"ו, סי' קא (=תשובות רבנו גרשם, סי' לו).¹³⁴
- 87ב-88ב, סי' עט: 'תשובת הרומיים אל הצרפתיים'. שד"ל, בית האוצר (לעיל, הערה 66).
- 88א-90ב, סי' פ-פג: תחצ"ו, סי' מג-מו.¹³⁵
- 90ב-95א, סי' פד-צג: תחצ"ו, סי' מז-נו.¹³⁶
- 'סליקו להו תשובות שהושבו לר' יצחק בר' יצחק'¹³⁷
- 95א-96א, סי' צד: תגמו"מ, סי' קנב.¹³⁷
- 96א-ב, סי' צה: הילדסהיימר, תשובות גאונים וראשונים (לעיל, הערה 53), עמ' סח-סט; גרוסמן, יחסם (לעיל, הערה 72), עמ' 195-198, סי' ב.¹³⁸
- 96ב-97א, סי' צו: תשובות גאונים קדמונים (לעיל, הערה 40), סי' קלב.¹³⁹
- 97א-98ב, סי' צז: הילדסהיימר, תשובות גאונים וראשונים, עמ' עז-פ.¹⁴⁰
- 98ב-101א, סי' צח-קה: תחצ"ו, סי' נז-סג.¹⁴¹

חטיבה שלישית:

101ב-105ב, סי' קו-קכה: תגמו"מ, סי' קנג-קעב.¹⁴²

- 132 בכתב היד: 'לר' יצחק ב"ר יוסף תשובה על (תשובה על) שאלתך ששאלת על עסק ראובן ושמעון [...] כך דעתי נוטה שאע"פ שלא האמין הגוי לשמעון אלא לראובן אין יכול ראובן לגבות משמעון כלום אלא א"כ פורע לגוי ואפ"ל נשא ונתן ביד, ואע"ג דאמר' לא מיפטר לזה מיניה דמלוה [...]'.¹³²
- 133 התשובה האחרונה קטועה והסופר הותיר חצי שורה רווח. גם תחילתה של התשובה הסמוכה קטועה.¹³³
- 134 התשובה חסרה בסופה, והסופר הותיר כמה שורות רווח וכתב בגיליון: 'ח"כ [=חסר כאן]. התשובה במלואה מובאת בראבי"ה, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה, סי' תתק (ג, עמ' לא-לב), ומשם בראשונים נוספים.¹³⁴
- 135 התשובה האחרונה קטועה והסופר הותיר שתי שורות רווח וכתב בגיליון 'ח"כ' [חסר כאן]. הסופר הוסיף חרוז קצר בראש שלוש מהתשובות; ראה תחצ"ו, סי' מג, מד, מו. על זהות המשיב ראה גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (לעיל, הערה 4), עמ' 240-241. התשובה שבתחצ"ו, סי' מד, מובאת בכ"י אוקספורד, בודלי. Opp. 317 (נוביאואר 692), בשם ספר 'נפת צופים' (דף 198א, סי' קלז; נדפס: קופפר, תשובות ופסקים [לעיל, הערה 22], עמ' 123, סי' עו); וראה לעיל, הערה 42.¹³⁵
- 136 על התשובות שנדפסו בתחצ"ו, סי' מח וסי' מט, ראה לעיל, הערה 56 והערה 54 (בהתאמה).¹³⁶
- 137 לדעת גרוסמן (יחסם [לעיל, הערה 72], עמ' 196, הערה 87), התשובה היא כנראה של רבנו גרשם מאור הגולה.¹³⁷
- 138 לדברי הילדסהיימר (שם, תחילת עמ' סה), קרוב לוודאי שהתשובה היא של ר' משולם בן קלונימוס, הן בגלל סגנונה והן בגלל הסמיכות לתשובות שלהלן. לדברי גרוסמן, התשובה היא כנראה של רבנו גרשם מאור הגולה. קטעים מהתשובה הובאו אצל מילר, תשובות רבינו קלונימוס מלוקא (לעיל, הערה 72), עמ' 3.¹³⁸
- 139 ראה לעיל, הערה 40.¹³⁹
- 140 חלק מהתשובה הועתק משם גם בתשובות רבנו גרשם, סי' סג. התשובה צוטטה על ידי מהרי"ק, ראה לעיל, הערה 54.¹⁴⁰
- 141 התשובה האחרונה חסרה בסופה, והסופר הותיר את סוף העמוד ריק וכתב בגיליון 'ח"כ' [=חסר כאן]. למקבילות נוספות לתחצ"ו, סוף סי' סב, ראה גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (לעיל, הערה 4), עמ' 118, הערה 114; תשובות מהר"ם וחבריו (לעיל, הערה 87), א, סוף סי' קי, עמ' 399, ושם בהערה 34. על זהותו של המשיב בחלק הראשון של הסימן ראה גרוסמן, שם. סי' סג נדפס בחלקו גם על ידי שד"ל; ראה לעיל, הערה 67.¹⁴¹
- 142 על זהות המשיב בתגמו"מ, סי' קסג, קסה, קעא וקעב ראה גרוסמן, תשובות חכמי ספרד (לעיל, הערה 27), עמ' 326-327. על סי' קעב ראה גם לעיל, ליד הערה 26 ואילך.¹⁴²

- 105ב, סי' קכו-קכז: תגמו"מ, סי' פח-פט.
 105ב-106ב, סי' קכח: תגמו"מ, סי' צ; אוצר הגאונים החדש מסכת בבא מציעא (מהדורת י' ברודי, כ' כהן וי"צ שטמפפר ירושלים תשע"ב), עמ' 85-89, סי' קיח.
 106ב-107א, סי' קכט: תגמו"מ, סי' צא.¹⁴³
 107א-108א, סי' קל: אוצר הגאונים החדש מסכת בבא מציעא, עמ' 90-92, סי' קיט.¹⁴⁴
 108א-ב, סי' קלא-קלב: תגמו"מ, סי' קעג-קעד.
 108ב, תחילת סי' קלג: תגמו"מ, סי' צב.
 שם, אמצע סי' קלג: הלכות פסוקות מן הגאונים, אמצע סי' צד; אוצר הגאונים, קידושין, סי' תמד.
 108ב-109א, סוף סי' קלג: שערי צדק (לעיל, הערה 14), חלק ד, שער ה, סי' טז; תשובות רב נטרונאי גאון, סי' שמג.
 109א-ב, סי' קלד: שערי צדק, חלק ד, שער ד, סי' לה; אוצר הגאונים, כתובות, סי' תרד.¹⁴⁵
 109ב-111א, סי' קלה-קלח: תגמו"מ, סי' קעה-קעח.
 111א-ב, סי' קלט: תגמו"מ, סי' צג; אוצר הגאונים, שבת, סי' יט; תשובות רב נטרונאי גאון, סי' פ.
 111ב-113ב, סי' קמ-קנא: תגמו"מ, סי' קעט-קצ.¹⁴⁶
 113ב, סי' קנב: שערי צדק, חלק ג, שער א, סי' נד; אוצר הגאונים, יבמות, סי' תעד.
 113ב-114א, סי' קנג-קנד: תגמו"מ, סי' צד-צה.
 114א-ב, סי' קנה: תגמו"מ, סי' כב.¹⁴⁷
 114ב-115א, סי' קנו: תגמו"מ, סי' קצא.
 115א-ב, סי' קנז: תגמו"מ, סי' צו.¹⁴⁸
 115ב-116ב, סי' קנח-קנט: תגמו"מ, סי' צז-צח.
 116ב, סי' קס: שערי צדק, חלק ד, שער ג, סי' ב.
 116ב-117א, סי' קסא-קסג: תגמו"מ, סי' צט-ק.
 117א-121ב, סי' קסד-קעח: תגמו"מ, סי' קצב-רו.¹⁴⁹
 121ב, סי' קעט: תגמו"מ, סי' קצד (ראה שם בהערה א).
 121ב-122ב, סי' קפ-קפג: תגמו"מ, סי' רז-רי.¹⁵⁰
 חסר דף אחד
 123א, סי' קפד (ההתחלה חסרה): תגמו"מ, סי' ריא.

¹⁴³ הסופר הותיר רווח של שורה אחת בראש התשובה, וכתב בגיליון: 'ח"כ השאלה והיא כתובה בערבי ולא כת'בתי'.

¹⁴⁴ הסופר הותיר רווח של שורה אחת בראש התשובה, וכתב בגיליון: 'ח"כ השאלה כתובה בערבי ולא כת'בתי'. בראש התשובה יש שורת כותרת, שלא הובאה באוצר הגאונים: 'שאלה זו יצאת לפנינו לבית דין הגדול של אדוננו רב סעדיה של ימין של עיר מחסיה וכו'.' חלק מתשובה זו מצוי גם בקובץ הראשון של כ"י ירושלים (דף 30א-ב, סי' קסה-קסו), אך שם חסרה רוב התשובה, והיא מתחילה במילים 'לשותפו והדבר החמישי' (=אוצר הגאונים, עמ' 92; הסופר השאיר ריק את מרבית דף 30א). סי' קל מכיל בעיקר את מה שחסר בקובץ הראשון, והסופר הפסיק את העתקתו לקראת סוף התשובה, אחרי המילים 'נותן לו כל' (=אוצר הגאונים, סוף עמ' 92), וכתב: 'הוספתי לכתוב מכאן'.

¹⁴⁵ הסופר הותיר שורה רווח בראש התשובה וכתב בגיליון: 'ח"כ שאלה כתובה בערבי ולא כת'בתי'. פתיחת התשובה מלאה יותר מזו שבשערי צדק: 'שאלה זו יצאת לפנינו לשער ישיבה של ימין של עיר מחסיה לבית דינו של אדוננו רב סעדיה ראש ישיבת גאון יעקב. ואם כך הוא כאשר נכתב בה כי ראובן נאסף [...]'.

¹⁴⁶ על זהותם של המשיבים ראה גרוסמן, תשובות חכמי ספרד (לעיל, הערה 27), עמ' 327-328.
¹⁴⁷ התשובה נכפלה בחלקה גם בקובץ הראשון, דף 33א, סי' קפא (מילר בהערותיו לתגמו"מ ציין רק חלק משינויי הנוסח), ובכל מקבילה נותר רק חלק מהתשובה.

¹⁴⁸ הסופר כתב בגיליון בראש התשובה 'ח"כ השאלה כתובה בערבי ולא כת'בתי'.
¹⁴⁹ על זהות המשיבים של התשובות שבתגמו"מ, סי' קצה וסי' רה-רו, ראה גרוסמן, תשובות חכמי ספרד (לעיל, הערה 27), עמ' 328-331.

¹⁵⁰ תגמו"מ סי' רי קטוע בסופו (המהדיר השמיט את המילה האחרונה: ואלמלי). על זהות המשיבים בתגמו"מ, סי' רז-רח, ראה גרוסמן, שם, עמ' 330-331.

123א-124א, סי' קפה: הילדסהיימר, תשובות הגאונים (לעיל, הערה 71), עמ' צז, צט-קב (=אוצר הגאונים מסכת סנהדרין, מהדורת ח"צ טויבש, ירושלים תשכ"ז, סי' תקיא).

124א, סי' קפו: תגמו"מ, סי' קא.

124א-125ב, סי' קפז-קצג: תגמו"מ, סי' ריב-ריח.¹⁵¹

125ב-126א, סי' קצד-קצח: תשובות גאונים קדמונים (לעיל, הערה 40), סי' קכב-קכה.

126א, סי' קצט: תגמו"מ, סי' ריט; תשובות גאונים קדמונים, סי' קמג (בקיזור).

126א-ב, סי' ר: תגמו"מ, סי' רכ.

126ב, תחילת סי' רא: שערי צדק, חלק ד, שער ז, סי' מ.¹⁵²

שם, סוף סי' רא: מילר, מפתח (לעיל, הערה 70), עמ' 15, בהערה; אוצר הגאונים החדש בבא מציעא, עמ' 82, סי' קי.¹⁵³

126ב-127ב, סי' רב-רו: תגמו"מ, סי' רכא-רכה.

127ב, סי' רז: שערי צדק, חלק ג, שער ב, סי' כא.

חטיבה רביעית:

127ב-128ב, סי' רח-ריב: 'תשובת רבינו יעקב ז"ל'. תחצ"ו, סי' סד-סח.¹⁵⁴

חסר דף אחד

129א: נדפס לעיל, סעיף ט.

שם, סי' ריג-ריד: תחצ"ו, סי' ט-ע.

129א-ב, סי' רטו: הפרדס (מהדורת ח"י עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד), עמ' קנב-קנג, ד"ה וזה וד"ה

והלכ. החלק האחרון נדפס בתחצ"ו, סי' עא.

129ב-131א, סי' ריו-רכח: תחצ"ו, סי' עב-פד.¹⁵⁵

הסופר הפסיק להעתיק באמצע התשובה ובאמצע העמוד.

¹⁵¹ על זהותו של המשיב בתגמו"מ, סי' ריג, ראה גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (לעיל, הערה 4), עמ' 566, הערה 95.

¹⁵² התשובה מצויה גם בקובץ הראשון, דף 35ב-36א, סי' קצו.

¹⁵³ התשובה קטועה בסופה, והסופר הותיר שתי שורות רווח וכתב בגיליון ח"כ' [חסר כאן].

¹⁵⁴ לתשובה שבתחצ"ו, סי' סד, יש מקבילה חלקית בספר הישר, חלק התשובות, סי' קג. סי' סח קטוע בסופו, וניתן להשלים את החסר על פי המקבילה בראבי"ה (לעיל, הערה 134), סי' אלף וקנ"ה (ד, עמ' רסד-רסה); וראה עוד: ריינר (לעיל, הערה 20), עמ' 41-42.

¹⁵⁵ התשובה שבתחצ"ו, סי' פב, מובאת במקום אחר בשמו של ר' שמעיה; ראה לעיל, הערה 23. החלק השני של סי' פד (עמ' 46, 'הלב יודע טרד' ואילך) מצוי גם בכ"י אוקספורד, בודלי Opp. 317 (נויבאואר 692), דף 158א-ב, סי' לא, ונכתב בראשו: 'תשובת רש"י נמצא בספר נופת צופים שהשיב לר' עזרא בעניין זה, ולשונו' אקצר' (ראה קופפר, תשובות ופסקים [לעיל, הערה 22], עמ' 55, סי' כה, הערה 1; ולעיל, הערה 42). הנוסח בכ"י אוקספורד קצר יותר, והסופר אף שינה לעיתים את סדר הפסקאות; אך לעיתים נשתמרו בו נוסחים טובים יותר.